

A c t a Universitatis Lodziensis

FOLIA PHILOSOPHICA
ETHICA – AESTHETICA – PRACTICA

33
2019

Aesthetic Polarities: Urban Creativity and City Dwelling

editors

Wioletta Kazimierska-Jerzyk
Agnieszka Rejniak-Majewska

 **WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO**

| C | O | P | E |

A c t a
Universitatis
Lodziensis

FOLIA PHILOSOPHICA
ETHICA - AESTHETICA - PRACTICA

33
2019



WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

A c t a Universitatis Lodzianensis

FOLIA PHILOSOPHICA
ETHICA – AESTHETICA – PRACTICA

33
2019

Aesthetic Polarities: Urban Creativity and City Dwelling

editors

Wioletta Kazimierska-Jerzyk

Agnieszka Rejniak-Majewska

 **WYDAWNICTWO**
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2019

| C | O | P | E |

Editor in Chief

Andrzej M. Kaniowski

International Advisory Council

Jan C. Joerden (European University Viadrina, Frankfurt (Oder)), *Georg Lohmann* (Prof. em. Otto-von-Guericke University, Magdeburg), *Antonio Remesar* (University of Barcelona) *Gunnar Skirbekk* (University of Bergen), *Richard Shusterman* (Florida Atlantic University) *Florian Steger* (Universität Ulm), *Richard Wolin* (City University NY)

Polish Academic Board

Marek Gensler (University of Łódź), *Piotr Gutowski* (Catholic University of Lublin) *Marzenna Jakubczak* (Pedagogical University of Cracow) *Marek Kozłowski* (University of Łódź), *Roman Kubicki* (Adam Mickiewicz University in Poznań) *Józef Piórczyński* (Prof. em. University of Łódź)

Subject Editors of the Volume

Wioletta Kazimińska-Jerzyk, *Agnieszka Rejniak-Majewska*

Assistant Editor

Agnieszka Rejniak-Majewska

Initiating Editor

Katarzyna Smyczek

Technical Editor

Elżbieta Rzymkowska

Language Editor

Jack Hutchens

Graphic design and typesetting

Krzysztof Kędziora, *Wioletta Kazimińska-Jerzyk*

Cover design

Agencja efektoro.pl

All articles published in the journal are peer reviewed. The list of reviewers is available at: <http://folia-eap.uni.lodz.pl/en/reviewers/>

Printed directly from camera-ready materials provided to the Łódź University Press

© Copyright by Authors, Łódź 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Published by Łódź University

Press First edition. W.09570.19.0.Z

ISSN 0208-6107

e-ISSN 2353-9631

Printing sheets 8.125

Łódź University Press

90-131 Łódź, 8 Lindleya St.

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

TABLE OF CONTENTS

Wioletta Kazimierska-Jerzyk, Agnieszka Rejniak-Majewska, <i>Aesthetic Polarities: Urban Creativity and City Dwelling. Introduction</i>	7
Antoni Remesar, <i>Twenty Years Working with Neighbours. Citizen Participation, Is It Possible? What We Have Learned in 20 Years</i>	11
Salvador Angosto, <i>Mapping the History of a Territory: Bon Pastor (Barcelona) – Social Remembrance and Heritage Project</i>	37
Julia Sowińska-Heim, <i>The Role of Visual, Semantic and Sensual Aspects of Architecture in Perpetuating the Memory of the Past – the New Synagogue in Mainz</i>	55
Jakub Petri, <i>Under Construction: Urban Practices of Terrain Vague in Upper Silesia</i>	65
Mateusz Salwa, <i>The Everyday Aesthetics of Public Space</i>	75
Agnieszka Rejniak-Majewska, <i>Estetyzacja bez granic? O (konfliktowej) komplementarności etyki i estetyki</i>	91
Wioletta Kazimierska-Jerzyk, <i>Smak słodko-gorzko-kwaśny. Miejsce filozofii w sztuce życia według Bohdana Dziemidoka</i>	109

AESTHETIC POLARITIES: URBAN CREATIVITY AND CITY DWELLING. INTRODUCTION

The title of this volume – *Aesthetic Polarities: Urban Creativity and City Dwelling* – automatically directs our attention to contrasts and disparities encountered in modern cities. Visual contrasts first come to mind: between what is neat, revitalized and frequently visited, and what is destroyed, degraded and forgotten. However, the articles in this volume address the issue of aesthetic polarization in a deeper perspective of the city's experience. They focus on everyday experience, including that which is stimulated by the engaged and radical activity of both residents, activists, researchers and artists representing various fields of art: urban planners, architects, multimedia artists. They present also various endeavors to combine the potential of urban creativity resulting from the historical and urban heritage with the continuity of experience and practice of living.

At the same time these articles join the discussion on the inseparable pair of concepts of revitalization and participation which has been going on for several generations of authors, among which probably the hottest names are: Jan Gehl, Manuel Castells, Sahron Zakin, Chantal Mouffe, Marcus Miessen and Justin McGuirk. Our authors, however, focus not on polemic itself, but on specific solutions. These are both successful and developing projects over the years (Remesar, Angosto) and concrete particulars of urban creativity: visually aware and radical object (Sowińska-Heim), unintentionally shaped landscape (Petri), and urban intervention which carried a promising artistic and social idea (Salwa).

Antoni Remesar in his text *Twenty Years Working with Neighbours. Citizen Participation, Is It Possible? What We Have Learned in 20 Years* reconstructs twenty years of cooperation between the Center de Recerca Polis (Polis Research Center) and the inhabitants of the peripheral areas of Barcelona: River Besòs (municipality of Sant Adrià de Besòs) and the Barcelona neighbourhoods of Baró de Viver and Bon Pastor. The article is a summary of research and participation activities; it emphasizes the importance of key aspects and achievements of these processes. It complements other studies conducted by the author and the Center de Recerca Polis research team which have been published in the magazine „On the w@terfront” and in the University of Barcelona publishing series COMUNICACIÓ ACTIVA/Ciudad. A complementary text by the same author, entitled *The White Center. A First Step of The Civic Remembrance System in Bon Pastor (Barcelona)*, may be found in „Acta Universitatis

Lodziensis. Folia Philosophica. Ethica – Aesthetica – Practica”, no. 30 (2017).¹ The broader aesthetic and theoretical context, which perhaps many readers would expect in connection with this problematic, can be found in Remesar’s work entitled *New Urban Decorum? City Aesthetics To and Fro*.²

Complementary to the previous text is an article by Salvador Angosto, a Barcelonan activist, and former president of the Associació de Veïns i Veïnes del Bon Pastor Barcelona, entitled *Mapping the History of a Territory: Bon Pastor (Barcelona) – Social Remembrance and Heritage Project*. The author as a native born in a family resident in Casas de Baratas in the Bon Pastor neighbourhood in Barcelona describes complex stages of the formation of this neighbourhood from the bottom and from the inside. He also focuses on contemporary efforts to create the remembrance space system in this area. It is particularly important how the Center de Recerca Polis involves residents in research and how far this process of integration and exchange of knowledge and experience between researchers and residents is progressing. Particularly noteworthy here is the idea of the MUHBA (Museum of History of Barcelona), in which a special part located in the surviving rows of houses (Casas Baratas) will be devoted to reproducing the physical environment of the district and aesthetic forms of everyday life (document, furniture, household goods, etc.).

The next article: *The Role of Visual, Semantic and Sensual Aspects of Architecture in Perpetuating the Memory of the Past – the New Synagogue of Mainz* by Julia Sowińska-Heim, devoted to the eccentric shape of a new synagogue, at first glance seems to be a huge contrast to the expectations and values preferred in the process of the revival of the outskirts of Barcelona. However, considering that the temple by Manuel Herz Architekten emphasizes the importance of prayer as the main inspiration for the project, we again turn to the issue of deep experience, not only religious, but also the experience of the place.

The texts by Jakub Petri and Mateusz Salwa relate to Polish examples. They describe interesting, socially engaged projects, partly implemented, but abandoned or permanently changing. Petri in the article *Urban Practices of Terrain Vague in Upper Silesia* draws attention to the phenomenon of unintentional landscape arising in two areas of the Miners Valley (“Górnik Valley”) and the current landscape park “Żabie Doły” (located in Upper Silesia in the municipalities of Bytom – Chorzów – Siemianowice). The unintentional landscape is an extraordinary fusion of side-effects of the post-industrial

¹ Antoni Remesar, Bibiana Crespo-Martin, “The White Center. A First Step of The Civic Remembrance System in Bon Pastor (Barcelona),” *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Philosophica. Ethica – Aesthetica – Practica*, no. 30 (2017): 9–40.

² Antoni Remesar, “New Urban Decorum? City Aesthetics to and fro,” in *Aesthetic Energy of the City. Experiencing Urban Art And Space*, eds. Agnieszka Gralińska-Toborek, Wioletta Kazimierska-Jerzyk (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego/Fundacja Urban Forms, 2016), 19–51.


environment, the work of nature, which overcomes the effects of landscape damage, as well as grassroots activities of the local community. It is particularly interesting how the author develops the idea of Catalan architect and philosopher Ignasi Sola-Morales, who coined the term *terrain vague* to describe a specific class of empty, abandoned areas in a city frame. A special opportunity for aesthetic experience – as Petri suggests – is created where we do not expect it; moreover, it is created from such components that seemed irretrievably lost.

Mateusz Salwa also writes about the everyday and egalitarian space of aesthetic experience. In his text *The Everyday Aesthetics of Public Space* he focuses – unlike the previous article – on intentional shaping of the urban environment. The object of analysis is the transformation of Grzybowski Square in Warsaw. Salwa discusses the *Oxygenator* installation created by Joanna Rajkowska for this place, the intention of which was to offer people an ordinary, unspectacular place where residents could meet in a “healthy atmosphere”. The installation lasted only two months after which it was replaced by a more “polished” and elegant look, matching the capital metropolis. The article ends by reflecting on the fact that community experience does not have to be a universal experience. Values, which at the same time offer something to the city, may result in the same extent from the understanding of its historical and functional tissue, as well as from following the ways of inhabiting it.

As the questions of the negative effects of aestheticization processes and the idea of a good living are latently present in all texts, the issue is closed by two review articles concerning books published in Polish: anthology *Między etyką a estetyką. Rozważania nad problemem estetyzacji* [Between Ethics and Aesthetics. Reflections on the Problem of Aestheticization], eds. Kinga Kaśkiewicz, Rafał Michalski, Tomasz Siwiec (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2017) and a collection of lectures by Bohdan Dziemidok entitled *Filozofia i sztuka życia* [Philosophy and Art of Life] (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2017).

*Wioletta Kazimierska-Jerzyk
Agnieszka Rejniak-Majewska*

Antoni Remesar

 <https://orcid.org/0000-0002-1145-6279>

Scopus Author ID: 55323348400

Researcher ID: J-9745-2016

Polis Research Centre, CRIT Research Group

Universitat de Barcelona

aremesar@ub.edu

**TWENTY YEARS WORKING WITH NEIGHBOURS
CITIZEN PARTICIPATION, IS IT POSSIBLE?
WHAT WE HAVE LEARNED IN 20 YEARS**

Abstract

In 1999, the Governing Council of the Universitat de Barcelona approved the creation of the POLIS Research Center. Later, in 2016, the Center was ratified after passing an assessment of the Catalan Accreditation Agency (AGAUR). The Centre has an interdisciplinary vocation and brings together researchers from different research groups at the University of Barcelona and cooperates with nine European and Ibero-American universities in the fields of Arts, Architecture and Human and Social Sciences. Academically, the Centre has promoted the doctoral program Public Space and Urban Regeneration (1998–2017) and the Master’s Degree in Urban Design: Art, City, Society (since 2007) and the publication of the journal *On the w@terfront*. The research object of the Centre is the city and its public space and, more specifically, the role of citizens in the production of Public Art and Urban Design. For this reason, the work of the Centre covers the topics related to Urban Regeneration, Sustainability, Urban Governance, Civic Remembrance, Heritage. Throughout its twenty-year history, the Centre has developed a series of projects for citizen participation in various areas of the periphery of Barcelona: River Besòs (municipality of Sant Adria de Besos) La Mina neighbourhood (municipality of Sant Adrià de Besòs) and the Barcelona’s neighbourhoods of Baró de Viver and Bon Pastor. A characteristic of the work of the centre has been, and is, the endorsement of citizen participation, through an innovative approach based on enabling the creative empowerment of the neighbours within the framework of Participatory Action Research. This approach is based on a project methodology, as it is understood in various project disciplines from Art to Architecture, from Design to Engineering. This article, associated with the itinerant exhibition “20 years working with neighbours,” reviews the founding project carried out by the Centre, “Social Uses of the River Besòs” (1997–1999), analysing the lessons learned, with the aim of clarifying the research criteria that the Centre follows for the development of citizen participation projects.

Keywords:

citizen participation; urban governance; public space; urban design; public art; urban regeneration; bottom-up processes.

INTRODUCTION

For one and a half year we developed the project “Re-thinking the river: Social Uses of the Besòs River,” a Citizen Participation Project in the framework of a collaboration agreement between the City Council of Sant Adrià de Besòs and the Centre as developer of the Research Project PB95-0897 was funded by the Spanish Ministry of Research.

Sant Adrià of Besòs¹ gets its name from the river Besòs, a strange and dangerous river like most of the Mediterranean rivers. The river divides the city in two big areas, thus marking a territorial and social division of the city. Some of the degraded neighbourhoods in the Metropolitan Region of Barcelona are concentrated on the right riverbank. It is this territory that, nowadays, is being planned as the territory in which the great Barcelona can close the urban development of its waterfront.

In 1998, the urban agency Barcelona Regional² commissioned by the Consorci Besòs,³ proposed a plan for development of the area that, among other things, contemplates the environmental recovery of the whole Besòs river with the intention of transforming it into a great metropolitan river park. This plan included overlooking the Forum of Cultures in 2004, involving the creation of a multipurpose space of 14 ha, the construction of the marina of Sant Adrià, the creation of a coastal park and the channelling of the Besòs river for sports uses.

At first sight it seems a good idea, but is this project good for Sant Adrià's development? Is the proposed project the best one possible? Are the social needs of the population properly addressed?

1. THE PARTICIPATORY PROJECT

Trying to answer these questions, and in order to study the possibility of the river becoming the centre of town, as the linchpin of the city, we implemented this participatory workshop under the request of the Sant Adrià's City Council, starting in late 1997 and finishing just before the local elections in 1999.

¹ Sant Adrià of Besòs is a small town (35.000 inhabitants) bordering with Barcelona. Historically it has been a territory without municipal entity, until, with the Regional Plan of 1953, the territorial planning of Franco conferred municipal statute to the territory. In the years of industrial development, Sant Adrià of Besòs became a kind of a metropolitan dump through the establishment along the river of polluting industry, as well as metropolitan facilities (power plants, water treatment plants, etc.).

² See *Barcelona Nous Projectes/Barcelona New Projects* (Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Barcelona Regional, 1999).

³ The Consorci Besòs is an administrative unit in charge of the project. It is formed by the Municipalities of Barcelona and Sant Adrià.

Usually, civic participation processes are outlined from the social sciences and from the political praxis domain. In general, these processes become a strategy of problem detection and consultation activities trying to find possible solutions, so the citizens participation is limited to the consultation pole of the decision-making political processes.⁴

This was the objective of the town hall of Sant Adrià when it proposed the development of this process: to know the opinion of the citizens regarding the urban role of the Besòs River, at a time when the situation of the river exceeded the local limits, to become a regional problem (fig. 1). In the end, the implicit demand was to investigate the real possibilities of turning the Besòs into an articulating axis when the recovery process of the Besòs began.⁵

The City Council brought together the associations of the city (more than 70 were present), in an assembly in which the initial objectives of the process were stated. At the same time, representatives of 10 associations from both banks of the river were elected. These representatives formed the working group.

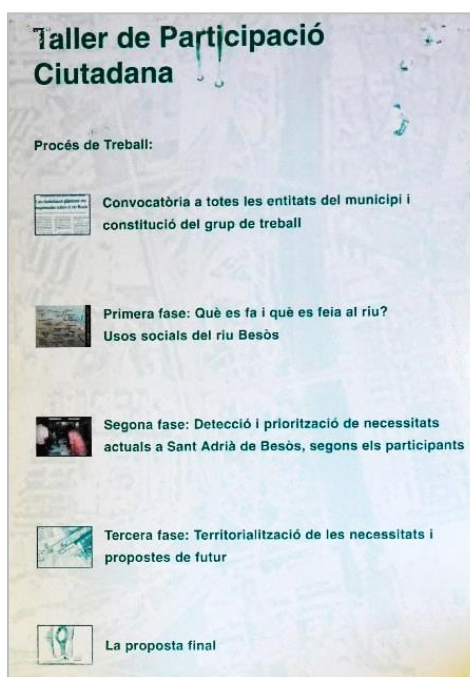


Fig. 1. Process development scheme.

[1] Call to all Associations and constitution of the working group.

[2] First step: What is done and what was done in the river? Social uses of the Besòs river.

[3] Second step: Detection and prioritization of the current needs in Sant Adrià, according to the participants.

[4] Third step: Territorialisation of needs and proposals for the future.

[5] Final proposal.

Source: *Riu Besòs. Propostes de futur. Repensar el riu*, panel of the exhibition, 1999 (Universitat de Barcelona, Besòs Viu, APRODISA, les associacions de veïns de La Mina i Sant Joan Baptista, Barnabitas, Centre Cultural Districte IV i Creu Roja).

⁴ Sherry R. Arnstein, "A Ladder Of Citizen Participation," *Journal of the American Institute of Planners* 35, no. 4 (July 1969): 216–224, <http://dx.doi.org/10.1080/01944366908977225>; Cliff Moughtin, *Urban Design: Street And Square*, 3rd ed. (Oxford: Architectural Press, 2003).

⁵ Lluís Cantallops et al., "El pla del marge dret del Besòs a Sant Adrià," *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona: Territori, estratègies, planejament*, no. 13 (1993): 49–64.

1.1. Objectives and methodology of the process

We can isolate diverse implicit objectives in the formulation of workshop in our participatory process.

Objective participation.⁶ The process had, as their first objective to develop the participation of the citizens with regard to thinking, planning and conforming public use proposals for the river, approaching, from a local perspective, the possible developments and action plans on this territory of the city.

Objective information. Through the development of the workshop and given the characteristics of the work, to seek a way of civic information based on the representability of the participants and to disseminate the information in their origin groups (neighbourhood groups, cultural associations, etc.).

Objective education. Through the development of the activity, we seek to educate the participants in technical subjects and to make them capable of territorial and urban analysis. Usually, this kind of training doesn't take place in the participative processes since the mediation of the technicians prevents citizens to develop their discursive and project capabilities.⁷ Participation in the workshop also proposes a way of learning how to consider the real distance between the desire or the expectations and the viability of the conclusions (fig. 2).⁸

Objective: extension to the community. The process and the results of the workshop enables, in a direct way, a good part of the population to "participate" in the discussion and critique of the results, while the workshop becomes an open process, open to new incorporations and to the opinions of the population as a whole.

⁶ Our participatory process ran parallel to the study leading to implement the Regulation of citizen participation in Sant Adrià; Marco Marchioni, *La utopía posible: la intervención comunitaria en las nuevas condiciones sociales* (Tenerife: Editorial Benchomo, 1994); Marco Marchioni, *Comunidad, participación y Desarrollo: Teoría y metodología de la intervención comunitaria* (Madrid: Editorial Popular, 2001).

⁷ Tom Angotty, "Advocacy and Community Planning: Past, Present and Future," *Planners Network*, April 22, 2007, <https://www.plannersnetwork.org/2007/04/advocacy-and-community-planning-past-present-and-future/>; Henry Sanoff, *Community Participation Methods in Design and Planning* (New York: John Wiley and Sons, 2000); Jeremy Till, "The Negotiation of Hope," in *Architecture and Participation*, ed. Peter Blundell Jones, Doina Petrescu and Jeremy Till (London: Spon Press, 2005), 23–42.

⁸ Matthew Carmona et al., *Public Places – Urban Spaces. The Dimensions of Urban Design* (Oxford: Architectural Press, 2003).

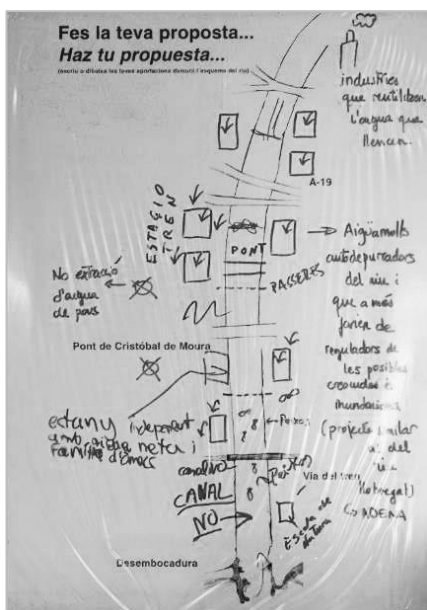


Fig. 2. Neighbours’ writings (ideas and desires) on the specific participatory panel. Source: *Riu Besòs. Propostes de futur. Repensar el riu*, panel of the exhibition, 1999 (Universitat de Barcelona, Besòs Viu, APRODISA, les associacions de veïns de La Mina i Sant Joan Baptista, Barnabitas, Centre Cultural Districte IV i Creu Roja).

1.2. Methodology

Table 1. Phases of the process and its methodological deployment.

Summary of the phases of the process and its methodological deployment	
What to do (stages)	How to do it? (methods and techniques)
Demarcation of the topic to develop. Yesterday – Today – Tomorrow. Narrating the History	<ul style="list-style-type: none"> • Walking • Mapping • Registering (pictures, video...) • Registering memories
What the territory needs from the social point of view. Hierarchization / territorialisation of the possible needs	<ul style="list-style-type: none"> • Analysing • Comparing • Developing cognitive maps • “Zoning” on the map • Using swot techniques
Jumping to a Conceptualisation or scenario design	<ul style="list-style-type: none"> • Studying other projects about the recovery of the Besòs River • Documenting
Shaping the form	<ul style="list-style-type: none"> • Drawing • Modelling • Colouring • Documenting possible solutions • Designing • Producing a project draft

Source: own study.

From the initial meetings, the process articulates on the basis of an unusual method in participatory processes. The workshop introduces, as the nucleus of its activity, the project methodology. This methodology has characterised, up to now, the practice of such disciplines as Visual Arts, Architecture, Design or Engineering. It is a method in which *the paper, the models, the pencil, the colour, the image, the analysis of the scales and proportions* are placed in parallel or before the verbal discourse with the objective of shaping conclusions as graphic and operational forms for subsequent developments. Our methodology was sustained in five important pillars (cf. Table 1):

Demarcation of the topic to develop. Yesterday – Today – Tomorrow. Narrating the History. After the first meeting, we proceed to define and to delimit the topic on which the workshop will turn. In this phase it is very important to rescue the memory, to dive in the historical, anthropologic and cultural past. In parallel, an analysis of the present and current situation should be developed. The process runs in a dialectical way, detecting the problems and needs of the present and contrasting them with the data arising from memories. It is fundamental to discover that the data of the present are conditioned by the past, but, at the same time, that certain problems of the present can have the same solutions that existed in the past. This procedure provides signals and signs of identity which will define the development of the project.

What the territory needs from the social point of view. Hierarchization and territorialisation of the possible social needs. The in-depth exploration of the data of the present, making them visible and the development of imaginative proposals, will allow to overcome the weaknesses of the situation. The creative process begins. Once this work concludes, we begin the exercise of hierarchising the results in relation to their social importance for the population. This hierarchization should be accompanied by mapping the terrain activity when the issue requires “a location” in the territory of the city. Once defined, the issue should be developed so that we obtain a very clear map of what can be in favour of and against it.

Jumping to a Conceptualisation or scenario design. It is not possible to develop a project if it doesn't fit in a frame that warrants its meaning. This frame can be considered as a scenario⁹ that will guide the entirety of the project. The study and identification of this scenario that facilitates the creation of projects that are autonomous, of quality and, mainly, do not mimic the images that can be got from other possible solutions through the media or of other informative systems. This scenario design supposes, at the same time, to approach the local project from a wider perspective (locality-globality dialectics).

⁹ Jan Verwijnen, “Here and Nowhere. The Making of Urban Space,” *On the w@terfront*, no. 2 (2000): 7–12, <http://revistes.ub.edu/index.php/waterfront/article/view/18724>

Shaping the form. In a normal participation process, the workshop would have concluded its activity. In the previous phase it is possible to present a report that picks up the feasibility of the proposals. Later on, these proposals will be re-read and re-interpreted by the technical and political apparatus of the town and translated into a formal project. Our question was and still is are the neighbours able to develop “the forms” the contributed data would take?

Our methodology allows us to affirmatively answer this question. If the “technicians opinion” is our resource, a barrier will be lifted; a barrier that systematically operates between the citizens and the public administration. Obviously, the mediation of this barrier responds to a structure and operating system that has derived from a kind of “Enlightened despotism”¹⁰ that frames the final solutions to the proposals or projects in such a way they cannot be contributed to by *common humans* since they require an interface of technical character. If we analyse our project methodology, we can find this argument lacks of foundation. The definition of the proposal’s “form” implies two different stages. In the first phase, these proposals, shaped in sentences like “green areas,” “recreational areas,” etc., must be re-conceptualized in relation to the content parameter and to some general formal parameters. A green area can be a green area of grass or a Mediterranean green area of vegetation. Formally, these green areas can take diverse forms – those that the territory allows, those that we design (round, square, etc.). We outline that, in this first project phase, there are not technical impediments, only the possibility to formalise proposals endowing them with specific content and approaching certain formal solutions. This process can be carried out by *common people*. In essence this first phase allows us to establish those “managing directives” that are radically different from the materialisation of the project.

In the second phase the intervention of certain technicians is crucial, in order to evaluate the viability of the project proposal and to outline definitive solutions to the proposals contained in the projects. This is an important moment

¹⁰ “Enlightened Despotism? POLITICIANS. They think that basically people have no interest in public affairs. That is why politicians are elected democratically, no need to share power with anyone. If someone wants to participate, they should stand for election. From this perspective, no means are sought to incorporate ideas, initiatives or citizen proposals. TECHNICAL STAFF. The municipal technical staff already knows how to do everything without anyone saying anything. They are the connoisseurs of science and technology. They render accounts only to politicians. Citizens must submit to their plans and adapt to their schedules and operation. Actually, citizenship is a necessary evil, they bother a little and we must try to avoid them when they cannot be convinced that the municipal proposals are logical and adequate.” Fernando Pindado, “La participación no se improvisa,” *Revista de estudios locales*, no. 87 (December 2005): 1–18.

to try to overcome “the designer-non-designer gap,” “the reality-representation gap” and “the designer-user gap” which are some of the conditions that are used to question the participatory processes in the field of urban design.¹¹

1.3. Communication and dissemination

Table 2. Communication and dissemination processes.

Summary of the communication and dissemination processes	
Communication and Dissemination	Media
Communication of the workshop results	<ul style="list-style-type: none"> • Exhibition(s) • Explanation to the citizens • Popular University • Giving visibility to the process in the media
Dissemination (abroad)	<ul style="list-style-type: none"> • Papers • Books • CD-ROM

Source: own study.

Communication of the results. The normal procedure supposes a technical and political evaluation and appraisal of the civic participation processes. The methodology we propose outlines the need the community to evaluate the workshop, since we understand the project is not completed if it is not referred back to the citizens to whom it is addressed. In this sense, it is essential in order to fulfil the objectives 1, 2, and 4 (in smaller measure the 3), to revert the work to the citizens. Then, it is necessary to develop a next phase for the workshop in which the participants outline, study and design the communication acts with the rest of the citizenship. We believe that the follow up process in Sant Adrià, constitutes a good model that allows, with slight retouches in function of each case, to establish the basic rules of the communication system within the city, with the citizens, while empowering the active participation of those who want to be involved in the final phase of the project.

Exhibition(s). An exhibition gathers up the contents, phases, processes, aspects and essential proposals of the workshop (fig. 3–8). The exhibition was presented in two different formats.

One was the traditional form that allowed the exhibition to be shown to the entirety of the city territory, bringing the proposals to all the citizens. This exhibition form was accompanied by media supports that allowed the use of the Information Technology: CD-ROM and Web pages (when possible).

¹¹ Matthew Carmona et al., *Public Places – Urban Spaces. The Dimensions of Urban Design* (Oxford: Architectural Press, 2003).



Fig. 3-8. Panels of the exhibition gathering up the contents, phases, processes, aspects and essential proposals of the workshop. *Riu Besòs. Propostes de futur. Re-pensar el riu*, 1999.
 Source: Universitat de Barcelona, Besòs Viu, APRODISA, les associacions de veïns de La Mina i Sant Joan Baptista, Barnabites, Centre Cultural Districte IV i Creu Roja.

Participation can be boosted in a classic way through the exhibitions. That is to say through questionnaires that capture the opinion of the visitors. If it is possible, also, that these questionnaires can have an electronic format that will make it possible for other sector of the population to participate with their suggestions.

Explanation to the citizens. The exhibition can gather and document faithfully the development of the whole project but it is necessary, to facilitate the participation, that the members of the workshop develop an intense contact with the rest of the associative “fabric” that has not participated directly in the workshop, by means of organising work sessions with these groups to explain the experience “from the inside,” that is to say, to present the experience as being centred more in the participative and working aspects than in the formal aspects of the results that the exhibition takes charge of developing. In these sessions it is very important to pick up the contributions, suggestions, comments and criticisms that the proposals of the workshop raised (Popular University¹²).

Giving visibility to the process. The communication design also implies “media management.” The workshop must be able to energise the local media (newspapers, magazines, bulletins, etc.) so that they inform about the workshop, its results and about the exhibition. This task is more complex if it should be applied to media of national coverage and, in this case, the participation of the City council can be decisive in working to promote the visibility of the workshop.

Dissemination. As for an academic and research team, the experience carried out was based on the usual procedures in the university context, in parallel with the dissemination in the local press.¹³

¹² In this project we started one of the practices that has remained helpful in the others: the approach of the “University” to the “Society” (the neighbourhoods), through the organization of seminars, conferences and the holding of International Conferences in those neighbourhoods where we were working. Through these procedures, the quality of the process is guaranteed since the criteria of Reliability, Responsiveness and Access are met; *Public Management and Governance*, ed. Tony Bovaird and Elke Löffler (London: Routledge, 2003).

¹³ Antoni Remesar and Enric Pol, *Repensar el río. Taller de Participación ciudadana “Usos Sociales del río Besòs”* (Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 1999), CD-ROM; Antoni Remesar and Enric Pol, “Civic Participation Workshops in Sant Adrià de Besòs: A Creative Methodology,” in *Locality, Regeneration & Divers[c]ities*, ed. Sarah Bennett and John Butler (Bristol: Intellect, 2000), 153–158.

2. RESULTS AND LEARNINGS FROM THE PARTICIPATORY PROCESS

Table 3. Learnings of the process.

Summary of the results and learnings of the process	
Outcomes: Social, Environmental and Political Empowerment	<ul style="list-style-type: none"> • The need to overpass the “the designer-non-designer,” “the reality-representation” and “the designer-user” gaps • The possibility of bolstering the organizational initiatives of the participants • The possibility of bolstering the citizens’ capability for a strategic political action
Learnings	<ul style="list-style-type: none"> • About the processual character of the initiative • About the “Scalar” character of the initiative • About the need to manage time • About the role of the research group role as facilitator trying to circumvent the role of mediator • About understanding the role of the process in relation to other local initiatives and within the framework of urban policies deployed in the territory • About the “institutional perception” of the participants and bodies regarding the research group • About the timeline/atlas method • About when and how to end the process • About traceability • About closing the process • About the structure of the research team • About funding

Source: own study.

2.1. Outcomes

We can group the outcomes¹⁴ of the process into two packages. The first refers to the objective “empowerment of citizens.” [1] Empowerment of the neighbours regarding certain technical particularities regarding the design of the public space, aiding to overpass the “the designer-non-designer,” “the reality-representation” and “the designer-user” gaps. [2] Empowerment of the neighbours by formalizing a new civic association, Besòs 2004, in charge of monitoring and supervising the development of the river recovery project.

¹⁴ We use this term in the sense proposed by Bovair, as a benefit or benefits obtained in the development of the process. The different levels of empowerment as outcomes of the process create “values”: environmental value, social value and political value; Tony Bovaird, “Evaluation of Public Projects and Services,” (Seminar at University of Barcelona, 2010).

The second package refers to the empowerment of citizens for a strategic political action. Specifically, the formal arguments of the project were used as the basis for the allegations presented by different civic associations of Sant Adrià and the City Council, against the project of territorial remodelling presented by Barcelona Regional.¹⁵ These allegations stopped the development of the idea of channelling the final stretch of the river for sporting uses associated with the new marina. Today the recovery of the river ends with a small delta that is used again by migratory birds that traditionally used it.

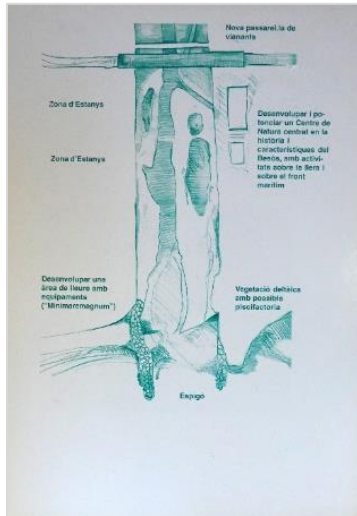
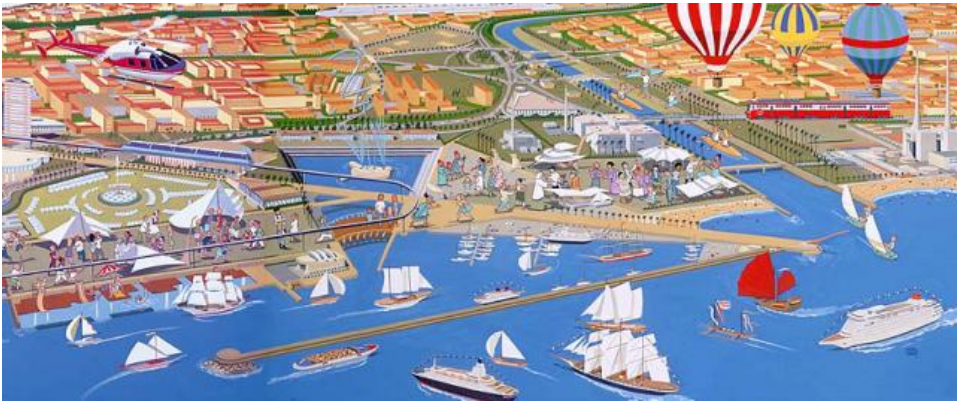


Fig. 9–10. **For residents the image of the mouth of the river should look like this. Not as the image proposed by Barcelona Regional's Project.**

Above. Illustration by Daniel Torres (1999) summarizing the ideas contained in the Barcelona Regional project.

Source: Repensar El Río: Usos Sociales Del Río Besòs / Re-Thinking The River: Social Uses For The Besos River, <http://www.ub.edu/escult/research/besos.html>.

Left. Content: New pedestrian footbridge, Pond areas, Nature Centre, centred on the history and characteristics of the Besòs and with activities on the river and the seafront, Deltaic vegetation with possible fish farm, Breakwater, Leisure area with amenities.

Source: *Riu Besòs. Propostes de futur. Re-pensar el riu*, panel of the exhibition, 1999 (Universitat de Barcelona, Besòs Viu, APRODISA, les associacions de veïns de La Mina i Sant Joan Baptista, Barnabitas, Centre Cultural Districte IV i Creu Roja).

¹⁵ Cf. *Barcelona Nous Projectes/Barcelona New Projects; Modificació del PGM en el sector del Front Litoral i Marge dret del riu Besòs. Text refós, Barcelona Regional, Registre Planejament urbanístic de Catalunya*, (Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2000), <http://ptop.gencat.cat/rpucportal/AppJava/cercaExpedient.do?reqCode=veureDocument&codintExp=100045&fromPage=load>

2.2. What we learned from the process?

Managing processes of people's empowerment has become one of the great challenges of representative democracies, both consolidated and emerging.¹⁶ It is obvious that, as already said continuously since the mid-sixties of the last century, we must understand the civic participation projects from a processual, scalar and time perspective.

Processual, by the fact that they overlap each other, tie in with political cycles, traversing different instances of everyday life and, above all, because a process leads to another in a logical and dynamic spiral considering that when a participatory process is launched, it is known when it starts but it is difficult to know when it ends. The imponderables, the collateral effects and their management are very difficult to predict.

Scalar, because processes can affect daily life at its various scales. The management of these participatory processes is linked to a **territorial scale** (street, neighbourhood, district, city, region), not always limited to the area of the territory to which the project is addressed. So, the relationship between the global (understood many times as regional) and the local is fundamental. At the same time, participatory processes are framed in local politics, with a capital P. This means that these processes can interfere **with the legal procedures** of the representative democracy and its management is not, in most cases, easy or calm.

Time, participatory processes **consume a huge amount of time**, a resource that in the current context is highly appreciated. Thus, in the participatory processes we find ourselves with the following paradox: we need a lot of time and we have little time. A lot and little that affects all the participating actors. [1] To citizens because they must "subtract" the little time they have for rest and for what we can call "family conciliation." [2] To the administration and technicians because, within the framework of urban policies, time management of participation processes "clashes" with time management of administrative processes, political processes, urban processes etc. That is why, from this understanding of participation, we must know how to manage time and, as a consequence, the procedures – methods that will allow us to achieve results, but, always, focusing on the internal process.

¹⁶ Sara Kindon, et al., ed., *Participatory Action Research Approaches and Methods: Connecting People, Participation and Place* (London: Routledge, 2007); Linda Nicholson, "Civic Participation in Public Policy-Making: A Literature Review," *Research Findings*, no. 14 (2005): 1–4; Sanoff, *Community Participation*; Bovaird and Löffler, *Public Management and Governance*; *Universal Declaration of Emerging Human Rights* (Barcelona: Institut de Drets Humans de Catalunya, 2009), http://www2.world-governance.org/IMG/pdf_DUDHE-2.pdf; ELSE CITIES, "New Urban Governance: Urban complexity and institutional capacities of cities," accessed in December, 2017, <https://lsecities.net/objects/research-projects/new-urban-governance>; Jon Pierre, "Rethinking Comparative Urban Politics: From Urban Regime Theory to Urban Governance?," posted August 15, 2011, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1909759>

A first consideration: we should ask ourselves, what is our purpose? When we embark on the organization and development of a participatory citizen process? Simplifying the answers are twofold. Or, through our activity, we tend to legitimize government action through the process, while we can detect, among the citizens, “symptoms” of discomfort referred to certain actions. Or, the purpose is [1] to empower a given population, understanding empowerment as the capability to assume and the ability to solve a problem, while [2] empowering this people to intervene directly – that is, politically – in the decision-making process that will lead to the effective solution of a problem.

This analysis immediately raises two “different temporalities” One slow, another faster, at the same time as it determines “process stages” that must be organized in a continuum. To qualify (one of the key elements of empowerment) is to give tools – conceptual, methodological, instrumental, linguistic, etc. Giving tools of this type is not achieved in a short time, considering that we are handling very limited physical temporalities. Giving tools requires “time,” surely a long time.

2.3. Facilitation vs mediation

In this context, to provide tools, supposes, also, a radical change in the game of roles of the different participating actors, especially that of the “technicians.” Normally the technicians (community, educators, town planners...) deploy a **role of mediators** between the population and the administration in charge of the process. The performance of his role is very technical, not to say technocratic. However, in a participatory process the technician should transpose his/her role as mediator, tending to a **role of facilitator**.¹⁷

What would a facilitator be? A technically trained person who, in a participatory process, has as mission the accompaniment in the process and the training – contribution of instrumental, conceptual, methodological resources etc. – thanks to which participants will adopt a **self-directed attitude** and a greater degree of **autonomy**¹⁸ in the defence of what they considered best for the city, trying to end the process with **operational proposals** and not just with either a **wish list** or a list of **complaints**.

In short, a “facilitator” would be who is able to introduce a qualitative leap in the argumentation structure and development of a given problem, so, surpassing the topical approaches and solutions. Facilitation work takes time but also

¹⁷ Xavier Salas, “L’artista com a facilitador en els processos de participació ciutadana: el cas Baró de Viver a Barcelona,” (PhD diss., Universitat de Barcelona, 2015), <https://www.tdx.cat/handle/10803/308505>; John Heron, *The complete facilitator’s handbook* (London: Kogan Page, 1999).

¹⁸ Heron, *The complete facilitator’s handbook*; John Heron, *Dimensions of Facilitator Style* (London: University of Surrey – University of London, 1977).

a change of methodological devices for facilitation. The usual methods of consultation do not seem to be appropriate, nor are certain work schemes such as Participatory Intervention Nuclei¹⁹ (PIN), which are far from the real possibilities in many processes.

2.4. Participatory process vs. local or regional policies

A participatory process in which our team adopts the role of facilitator and concludes with operational proposals to solve the initial problem or issue, must contemplate the collision between the process and municipal or regional policies. This was the case of the process we analyse. The conclusions of the citizens came into confrontation with the political interests of the Besòs Consortium (Barcelona and Sant Adrià) reflected in the Barcelona Regional project for the last stretch of the river. In the case of Sant Adrià municipality, this confrontation supposed, in addition, the tacit confrontation within the municipal government, since part of the political parties that supported the government assumed the neighbour's theses bring the risk for the majority party to enter in confrontation with its own citizenship.

Furthermore, in the context of convulsive relations between the metropolitan authorities and the government of the Generalitat, the process involved opening a conceptual gap in the monolithic metropolitan strategic programme focused on what was called "Barcelona's New Projects."²⁰

2.5. Institutional role of the research team

For neighbours, the research team is not the CR POLIS. **It's the University.** That is, the participants in the process grant the research team the role of representative of an institution, and metonymically identify the Research Centre with the University Institution. We are not a charity, nor an NGO, nor a group of "political or neighbourhood activists." In all the processes that we have carried out, this fact is repeated: **CR POLIS IS THE UNIVERSITY.** And being "the university" gives us the "values" of credibility, neutrality and independence for the management of the process. Curiously, when there is

¹⁹ "The PINs are a group formed of people chosen at random and released from their daily work for a limited time, on a remunerated basis, to seek solutions to pre-established problems, being assisted by responsible organizers;" Peter C. Dienel and Hans Harms, *Repensar la democracia: los Núcleos de Intervención Participativa* (Barcelona: Ediciones del Serbal, 2000).

²⁰ *Barcelona Nous Projectes/Barcelona New Projects*; Horacio Capel, *El Modelo Barcelona: un examen crítico* (Barcelona: Ediciones del Serbal, 2005); Jordi Borja, *Luces y sombras del urbanismo de Barcelona* (Barcelona: Editorial UOC, 2009).

formal agreement for the development of participatory processes, the local administration also adopts this imaginary. Maybe this was one of the most relevant learnings.

That is why the research team must be aware of its role and actions. For example, we learned that we could not parachute students in the process without adequate training and, above all, without the necessary engagement. It is well known that many academic or research teams to develop field work move undergraduate students over the territory. However, in our context, a very sensitive context, it seems unlikely to use this strategy.

We learned also that, on our part, the only “**appropriation**” of the process should be an academic appropriation reflected in the dissemination mechanisms of the project (papers, papers, books, exhibitions) always recognizing the neighbours as “co-authors” of the deliverables. But, above all, we learned the obligation to structure our demands for public research funding in relationship to the processes we were developing or those we had in our portfolio.

2.6. The importance of timeline / atlas procedure

The structure based on the analysis of the past and the present and supported by the use of visual documents, led us to develop a working procedure that is inspired, on the one hand, by the communicative schemes of the CD-ROMs, specially that in the Encarta²¹ and games that were developed at that time and that made possible the access to a “timeline” of the respective contents, which allowed its study from the temporal perspective, and on the other hand, by the idea that Ildefons Cerdà²² used first to explain his references to the cities on which he based his project for the extension of Barcelona, and that later we found in the works by Warburg for his “Mnemosyne Atlas”²³ and, even, in the project of the “Imaginary Museum” by André Malraux.²⁴

²¹ Microsoft Encarta was a digital multimedia encyclopaedia published by Microsoft Corporation between 1993 and 2009.

²² Ildefons Cerdà, “Teoría de la Construcción de las ciudades aplicada al proyecto de reforma y Ensanche de Barcelona,” in *Teoría de la construcción de las ciudades. Cerdà/Barcelona*, vol. 1, ed. Busquets, Joan (Madrid: MAP – Ajuntament de Barcelona, 1991); Antoni Remesar and Salvador García Fortes, “Building the New Barcelona. The importance of the survey on common architecture in the Cerda’s Project,” in *To and Fro, Modernism and Vernacular Architecture*, ed. Joana Cunha Leal, et al., (Porto: CEAA, 2013), 129–152.

²³ Christopher D. Johnson, “About the Mnemosyne Atlas,” The Warburg Institute, Cornell University, accessed December 2016, <https://warburg.library.cornell.edu/about>

²⁴ André Malraux, *O Museu Imaginário* (Lisboa: Edições 70, 2000).

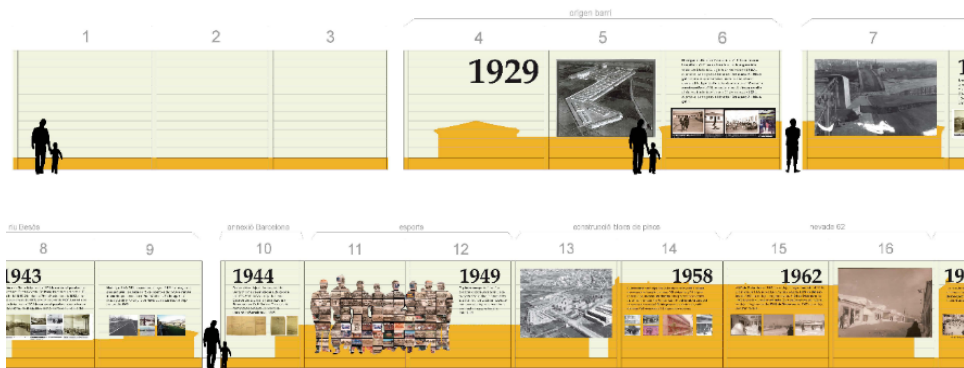


Fig. 11. Graphical outline of the proposal for the Mural of Remembrance in Baró de Viver (2011) based on the procedure timeline/atlas (details). Source: Centre de Recerca Polis, Universitat de Barcelona.

This work plan was decisive for the organization of the “Remembrance Mural” (2011) in Baró de Viver, one of the results of the participatory process developed in this Barcelona neighbourhood and, for organizing the information for the ongoing project “Remembrance Spatial System” in Bon Pastor, too in Barcelona.

2.7. Traceability

Traceability can be considered as the ability to verify the history, location, or application of an item by means of documented recorded identification. In this first process the traceability is organized *a posteriori*. However, both the gradual usability of information technologies and the training of the team allowed for the incorporation of traceability in parallel with the development of the process (Table 4).

Table 4. Participatory process and traceability.

PARTICIPATORY PROCESS	TRACEABILITY
Social Uses of the Besòs River	<i>A posteriori</i> . CD-ROM + inclusion in the website of the Centre http://www.ub.edu/escult/research/besos.html
Mapping La Mina	<i>A posteriori</i> . Specific website http://www.ub.edu/escult/mina/cartografies/html/index.html
Baró de Viver	Parallel to the process. Web site of the Centre. http://www.ub.edu/escult/participacio/index_baro.html
Bon Pastor	Parallel to the process. Blog of the process https://femlamemoriadelbonpastor.wordpress.com/proceso-participativo/

Source: own study.

2.8. Closing the process

The participatory process we are analysing faced two distorting situations. The first, as mentioned before, was the project by Barcelona Regional. This presentation, pending the approval of the urban plan that would make it possible, meant diverting the attention of the participants towards the preparation of the allegations foreseen by legislation. The second interference in the process, was caused by the electoral calendar. Indeed, the last steps in the work of the group coincided with the beginning of the electoral campaign for the 1999 municipal elections.

In any case, the participants considered that the work was coming to an end and that its continuity, that is to say the evaluation of its implementation, depended on a new negotiation with the City Council elevating the conclusions to a technical discussion process, both with the politicians and with the City Planning technicians. For this reason, a last meeting of the working group was held in which the director of the Research Centre briefly explained the development and achievements of the participatory process and stated that the Research Centre concluded the process, simply waiting to finalize the edition of the CD-ROM that served as means of diffusion and that the City Council would edit. As in any closing of the activity of a group, the closing was emotional and did not lack moments in which the group claimed that the Centre would continue working, in one way or another. However, the results of the municipal elections, modified the forces correlation in the City Council and, the new board closed the working process.

2.9. The team and its structure

An important lesson learned from this closure was the observation that the structure of the research team working in the field should have certain characteristics. It is well known that in group dynamics, as intense as those developed in the participatory process, from time to time it is pertinent to assert an external “principle of authority” to elucidate situations that can lead the research team to an overly personal implication and, thus, in danger of losing its ability to facilitation. If the whole team was in the field, a significant problem of “backing up” to their activity could be glimpsed.

That is why, as a conclusion of the work, a layered organizational scheme was proposed. The research team on the ground would have complete freedom of interfacing with the working group, but at the time when could appear some kind of conflict that might distract participants to continue with their objectives, could resort to the support of a centre’s “outside-of-the process” team.

2.10. Funding

Research needs funding. The work process was based on the existence of sufficient funding, by the Ministry of Science and Technology of Spain, to cover the costs of carrying out the process. In parallel, the Centre and the City Council of Sant Adrià de Besòs, signed a collaboration agreement involving an economic contribution from the City Council, mainly to cover expenses related to the dissemination of the Project (exhibition, CD-ROM). This scheme has been maintained over time in the development of the participatory processes. Schematically:

Table 5. The development of the participatory processes.

	Local Authority Agreement(s)	State Funding (Micinn)	Regional Funding (Agaur)	E.U Funding (urban)	University of Barcelona Funding	International Agencies fellowships funding
Repensar el río. Usos Sociales del Río Besòs	x	x				
Mapping La Mina	x	x	x	x	x	
Baró de Viver	x	x	x			x
Bon Pastor	x	x			x	

Source: own study.

In addition, the State, Regional and University of Barcelona funding has allowed the incorporation of researchers with a contract for the development of doctoral theses.²⁵

2.11. And how has it conditioned our subsequent projects?

This long analysis of our first citizen participation project is fundamental because it lays the foundation for our approach to citizen participation and, by extension, to the “bottom-up” governance processes.²⁶

²⁵ Nuria Ricart, “Cartografies de La Mina: Art, espai públic, participació ciutadana,” (PhD diss., Universitat de Barcelona, 2009), <http://hdl.handle.net/10803/1549>; Salas, “L’artista com a facilitador;” Samuel Padilla, “Producción de Espacio Público [X] Participación Ciudadana. El proyecto de espacio público resultado de procesos de participación ciudadana” (PhD diss., Universitat de Barcelona, 2015), <http://tdx.cat/handle/10803/309288>; Ana Júlia Pinto, “Coesão urbana: o papel das redes de espaço público” (PhD diss., Universitat de Barcelona, 2015), <http://hdl.handle.net/10803/320186>; Danae Esparza, *Barcelona a ras de suelo* (Barcelona: Edicions Universitat Barcelona, 2017); Marien Ríos Díaz, “¿Hacer Ciudad? Barcelona, la construcción del paisaje, 1929–1973” (PhD diss., Universitat de Barcelona, 2017), <http://hdl.handle.net/10803/481954>

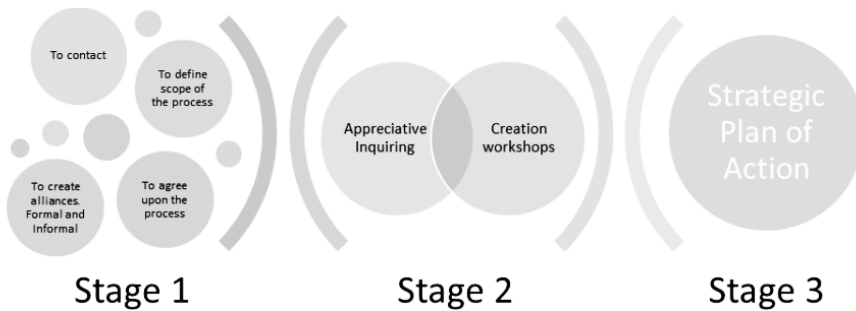


Fig. 12. Outline of the phases of the participatory processes.

Source: Centre de Recerca Polis, Universitat de Barcelona.

As with most urban issues, generalizations are difficult, given that each process, each project, is strongly conditioned by the context (social, political, temporal) in which it occurs. However, the scheme (fig. 12) accurately describes the development of the processes. The subsequent processes have been based on the lessons learned from the project on the Besòs river. In all of them, Participatory Action Research (PAR) strategy²⁷ was adopted. This strategy is based in abiding respect for people's knowledge and for their ability to understand and address the issues confronting them and their communities, with the aim of provide people with the support and resources to do things, while facilitating facing the challenges of change and the integration of theory and practice. We assume the criticism of the procedure: it is a localist method and difficult to apply in processes that imply a broad social change. As we mentioned earlier, the "scale" of the processes is fundamental and therefore, the definition of our work focuses on the scale of the neighbourhood (cf. fig. 13–16). Other strategies will be necessary for the implementation of participatory processes at the city or regional level, as the EASW (European Awareness Scenario Workshops).

²⁶ Bovaird and Löffer, *Public Management and Governance*; Forum for a New World Governance 2002; Pierre, "Rethinking Comparative Urban Politics;" ELSE CITIES, "New Urban Governance;" UN-Habitat, "Urban Governance Index (UGI). A Tool to Measure Progress in Achieving Good Urban Governance," *UN-Habitat. For a Better Urban Future*, 1999, http://mirror.unhabitat.org/downloads/docs/2232_80907_UGIndex.doc; Marc Pradel and Marisol García, ed., *El momento de la ciudadanía. Innovación Social y Gobernanza Urbana* (Madrid: La Catarata, 2018); Frank Moulaert, et al., ed., *Can neighbourhoods save the city? Community development and social innovation* (Abingdon: Routledge. Taylor & Francis Group, 2010).

²⁷ Action research is a work in progress. "Action research rejects the notion of an objective, value-free approach to knowledge generation in favour of an explicitly political, socially engaged, and democratic practice. [...] Hence the challenges of 'scaling up' participatory, action-oriented processes for social justice and meaningful change are similar whether we work in and through universities or development agencies. [...] a participatory, democratic process concerned with developing practical knowing in the pursuit of worthwhile human purposes, grounded in a participatory worldview which we believe is emerging at this historical moment. It seeks to bring together action and reflection, theory and practice, in participation with others, in the pursuit of practical solutions to issues of pressing concern to people, and more generally the flourishing of individual persons and their communities." Peter Reason and Hilary Bradbury, ed., *Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice* (London: SAGE Publications, 2001).

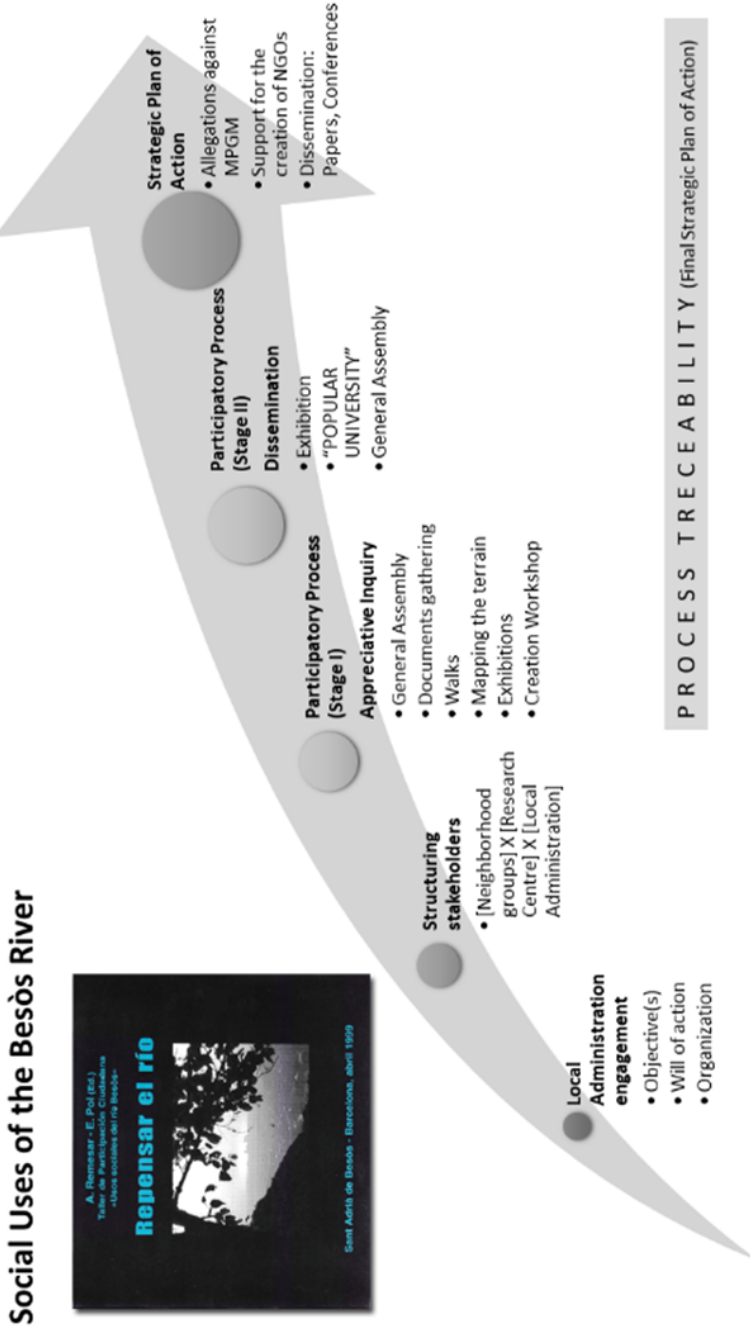


Fig. 13. Scheme of the 4 processes developed form 1999. Source: Centre de Recerca Polis, Universitat de Barcelona.

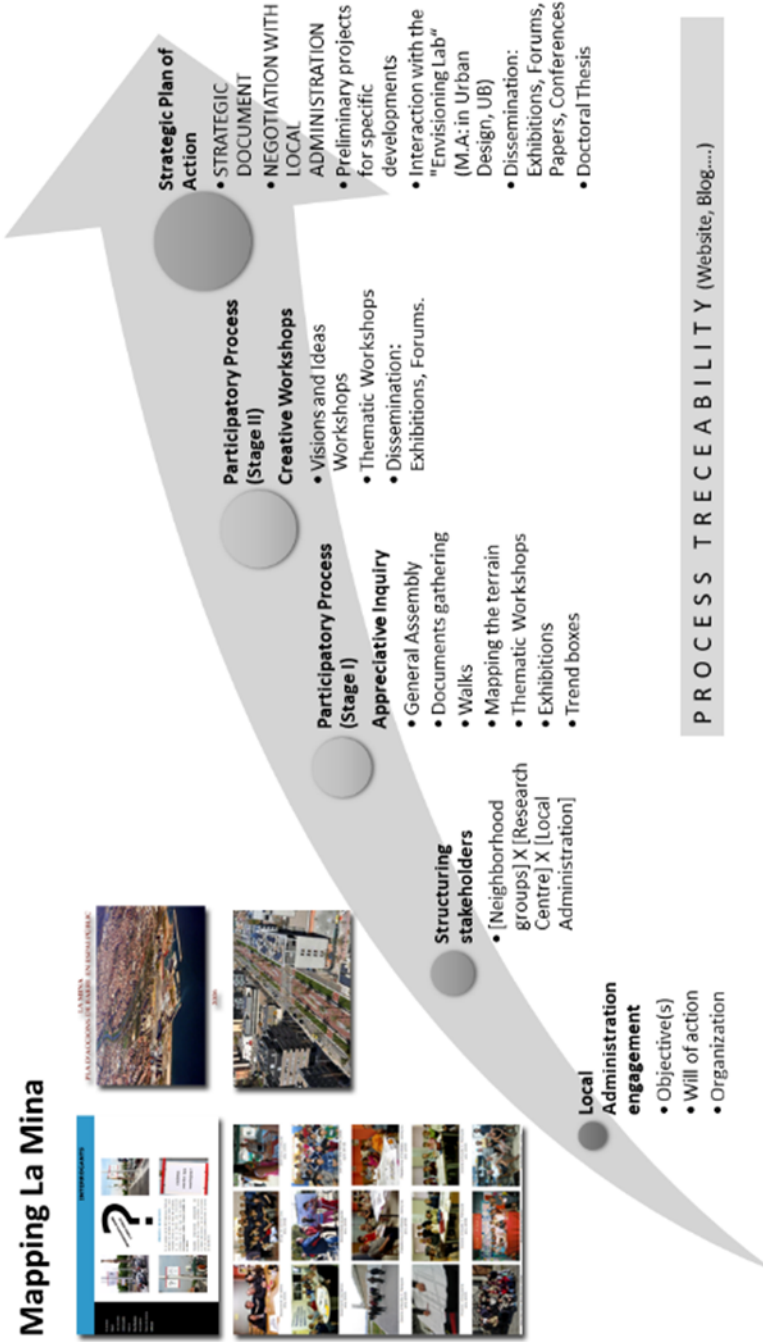


Fig. 14. Scheme of the 4 processes developed form 1999. Source: Centre de Recerca Polis, Universitat de Barcelona.

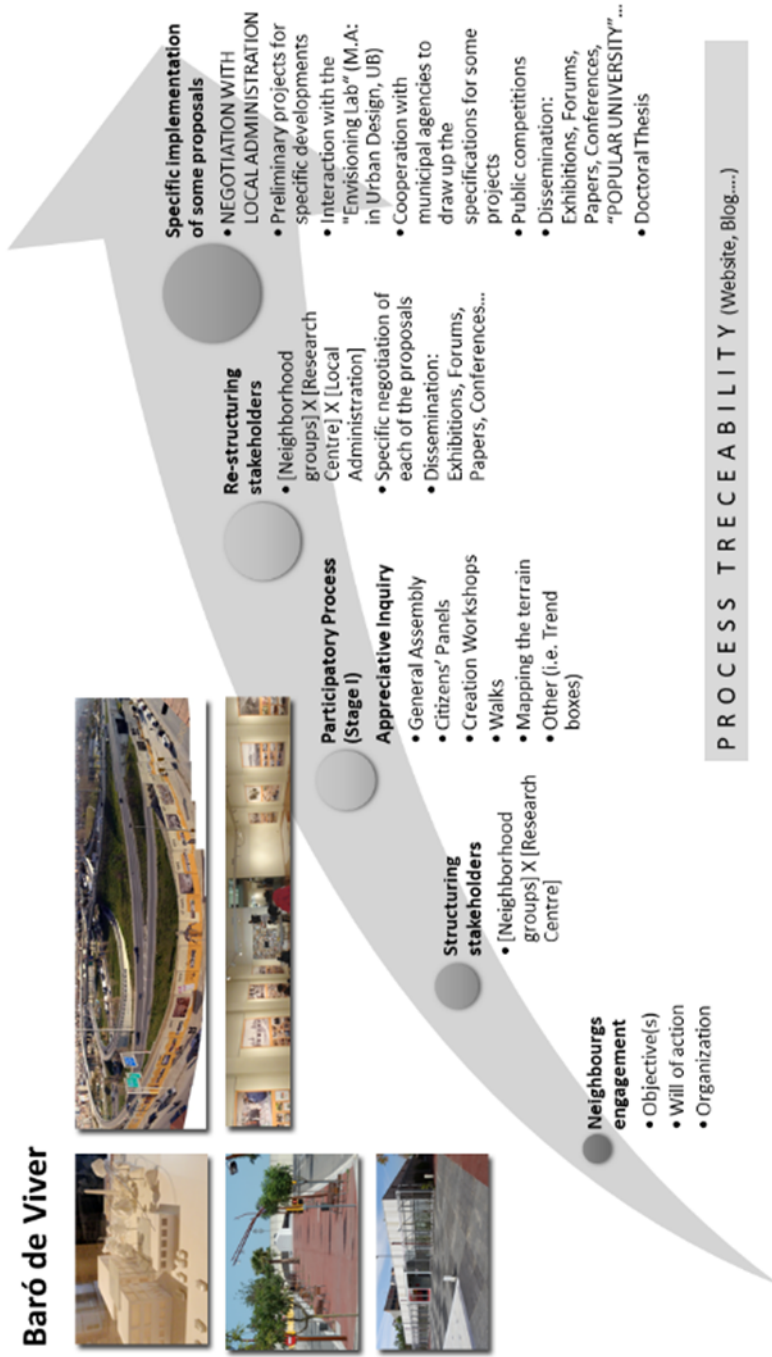


Fig. 15. Scheme of the 4 processes developed form 1999. Source: Centre de Recerca Polis, Universitat de Barcelona.

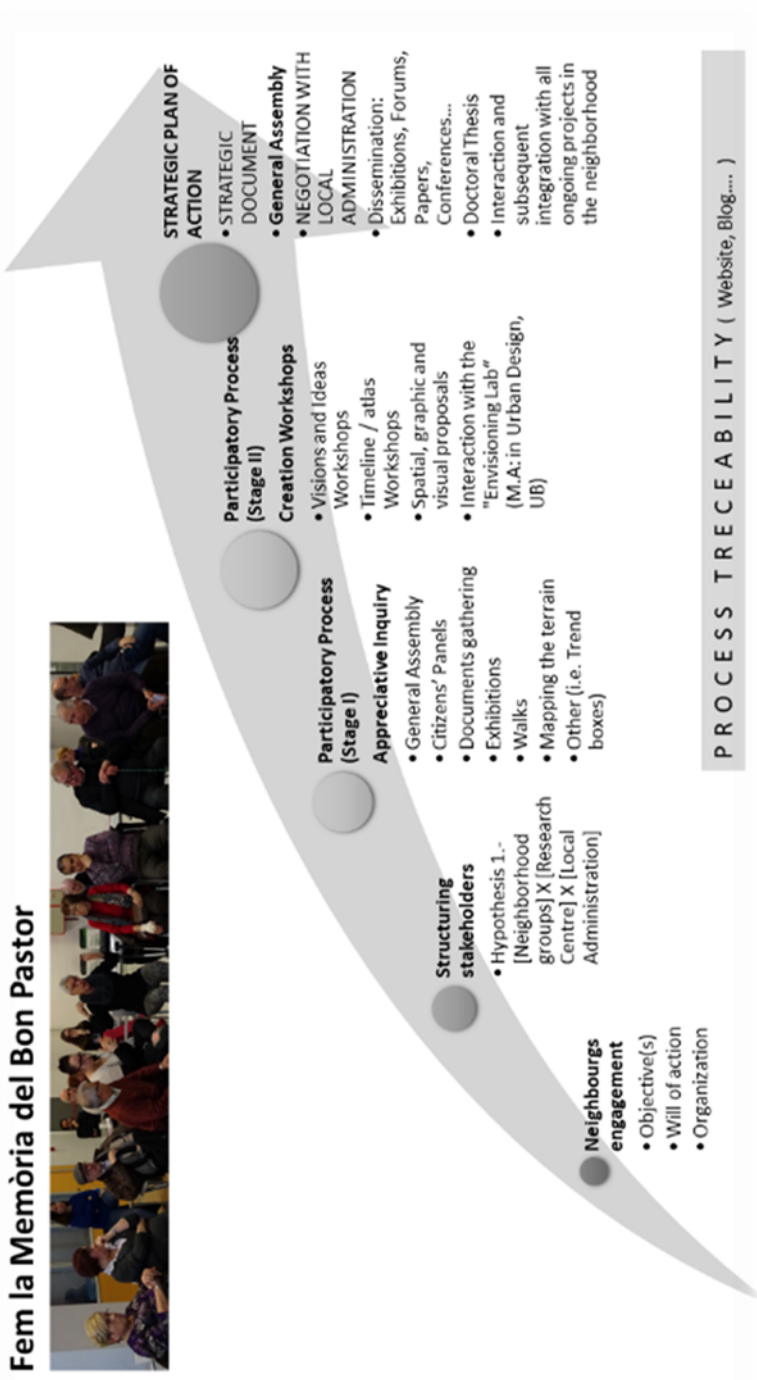


Fig. 16. Scheme of the 4 processes developed form 1999. Source: Centre de Recerca Polis, Universitat de Barcelona.

Acknowledgments

This work is part of the project HAR2017-88672-R, Ministerio de Ciencia e Innovación de España. With the support of the Agaur of the Generalitat de Catalunya (2017SGR1125) and the residents of Bon Pastor and the Sant Andreu district, Barcelona City Council.

BIBLIOGRAPHY

- Angotty, Tom. "Advocacy and Community Planning: Past, Present and Future." *Planners Network. The organisation of progressive planning*, April 22, 2007. <https://www.plannersnetwork.org/2007/04/advocacy-and-community-planning-past-present-and-future/>
- Arnstein, Sherry R. "A Ladder Of Citizen Participation." *Journal of the American Planning Association* 35, no. 4 (July 1969): 216–224. <https://doi.org/10.1080/01944366908977225>
- Barcelona Nous Projectes/Barcelona New Projects*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Barcelona Regional, 1999.
- Barcelona Regional. Modificació del PGM en el sector del Front Litoral i Marge dret del riu Besòs. Text refòs. Registre Planejament urbanístic de Catalunya*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2000. <http://ptop.gencat.cat/rpucportal/AppJava/cercaExpedient.do?reqCode=veureDocument&codintExp=100045&fromPage=load>
- Borja, Jordi. *Luces y sombras del urbanismo de Barcelona*. Barcelona: Editorial UOC, 2009.
- Bovaird, Tony. "Evaluation of Public Projects and Services." Seminar at University of Barcelona, 2010.
- Bovaird, Tony, and Elke Löffler, eds. *Public Management and Governance*. London: Routledge, 2003.
- Cantallops, Lluís, and Manuel Ribas, Estanislau Roca. "El pla del marge dret del Besòs a Sant Adrià." *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona: Territori, estratègies, planejament*, no. 13 (1993): 49–64.
- Capel, Horacio. *El Modelo Barcelona: un exámen crítico*. Barcelona: Ediciones del Serbal, 2005.
- Carmona, Matthew, and Tim Heath, Taner Oc, Steve Tiesdell. *Public Places – Urban Spaces. The Dimensions of Urban Design*. Oxford: Architectural Press, 2003.
- Cerdà, Ildefons. "Teoría de la Construcción de las ciudades aplicada al proyecto de reforma y Ensanche de Barcelona." In *Teoría de la construcción de las ciudades. Cerdà/ Barcelona*. Vol. 1, edited by Joan Busquets. Madrid: MAP – Ajuntament de Barcelona, 1991.
- Dienel, Peter, C., and Hans Harms. *Repensar la democracia: los Núcleos de Intervención Participativa*. Barcelona: Ediciones del Serbal, 2000.
- ELSE CITIES. "New Urban Governance Urban complexity and institutional capacities of cities." Accessed in December, 2017. <https://lsecities.net/objects/research-projects/new-urban-governance>
- Esparza, Danae. *Barcelona a ras de suelo*. Vol. 17 of *Comunicación Activa*. Barcelona: Edicions Universitat Barcelona, 2017.
- Heron, John. *Dimensions of Facilitator Style*. London: University of Surrey/University of London 1977.
- . *The complete facilitator's handbook*. London: Kogan Page, 1999.
- Johnson, Christopher, D. 2013. "About the Mnemosyne Atlas." The Warburg Institute. Cornell University. Accessed in December 2016. <https://warburg.library.cornell.edu/about>
- Kindon, Sara, and Rachel Pain, Mike Kesby, eds. *Participatory Action Research Approaches and Methods: Connecting People, Participation and Place*. London: Routledge, 2007.
- Malraux, André. *O Museu Imaginário*. Lisboa: Edições 70, 2000.

- Marchioni, Marco. *Comunidad, participación y Desarrollo: Teoría y metodología de la intervención comunitaria*. Madrid: Editorial Popular, 2001.
- . *La utopía posible: la intervención comunitaria en las nuevas condiciones sociales*. Tenerife: Editorial Benchomo, 1994.
- Moughtin, Cliff. *Urban Design: Street and Square*. 3rd ed. Oxford: Architectural Press, 2003.
- Moulaert, Frank, and Flavia Martinelli, Erik Swyngedouw, Sara González, eds. *Can Neighbourhoods Save the City?: Community Development and Social Innovation*. Abingdon: Routledge/Taylor & Francis Group, 2010.
- Nicholson, Linda. “Civic Participation in Public Policy-Making: A Literature Review.” *Research findings*, no. 14 (2015): 1–4. <http://www.gov.scot/Resource/Doc/69582/0017808.pdf>
- Padilla, Samuel. “Producción de Espacio Público [X] Participación Ciudadana. El proyecto de espacio público resultado de procesos de participación ciudadana.” PhD diss., Universitat de Barcelona, 2015. <http://tdx.cat/handle/10803/309288>
- Pierre, Jon. “Rethinking Comparative Urban Politics: From Urban Regime Theory to Urban Governance?,” posted August 15th 2011. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1909759>
- Pindado, Fernando. “La participación no se improvisa.” *Revista de estudios locales*, no. 87 (December 2005): 1–18.
- Pinto, Ana Júlia. “Coesão urbana: o papel das redes de espaço público.” PhD diss., Universitat de Barcelona, 2015. <http://hdl.handle.net/10803/320186>
- Pradel, Marc, and Marisol García, ed. *El momento de la ciudadanía. Innovación Social y Gobernanza Urbana*. Madrid: La Catarata, 2018.
- Reason, Peter, and Hilary Bradbury, ed. *Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. London: SAGE Publications, 2001.
- Remesar, Antoni, and Pol Enric. “Civic Participation Workshops in Sant Adrià de Besòs: A Creative Methodology.” In *Locality, Regeneration & Divers[c]ities*, edited by Sarah Bennett and John Butler, 153–158. Bristol: Intellect, 2000.
- . *Repensar el río. Taller de Participación ciudadana “Usos Sociales del río Besòs.”* Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 1999, CD-ROM.
- Remesar, Antoni, and Salvador García Fortes. “Building the New Barcelona. The importance of the survey on common architecture in the Cerda’s Project.” In *To and Fro, Modernism and Vernacular Architecture*, edited by Joana Cunha Leal and Maria Helena Maia, Alexandra Cardoso, 129–152. Porto: CEEA, 2013.
- Ricart, Nuria. “Cartografies de La Mina: Art, espai públic, participació ciutadana.” PhD diss., Universitat de Barcelona, 2009. <http://hdl.handle.net/10803/1549>
- Ríos Díaz, Marien. “¿Hacer Ciudad? Barcelona, la construcción del paisaje, 1929–1973.” PhD diss., Universitat de Barcelona, 2017. <http://hdl.handle.net/10803/481954>
- Salas, Xavier. “L’artista com a facilitador en els processos de participació ciutadana: el cas Baró de Viver a Barcelona.” PhD diss., Universitat de Barcelona, 2015. <https://www.tdx.cat/handle/10803/308505>
- Sanoff, Henry. *Community Participation Methods in Design and Planning*. New York: John Wiley and Sons, 2000.
- Till, Jeremy. “The negotiation of hope.” In *Architecture and Participation*, edited by Peter Blundell Jones and Doina Petrescu, Jeremy Till, 23–42. London: Spon Press, 2005
- UN-Habitat. “Urban Governance Index (UGI). A Tool to Measure Progress in Achieving Good Urban Governance.” *UN-Habitat. For a Better Urban Future*, 1999. http://mirror.unhabitat.org/downloads/docs/2232_80907_UGIndex.doc
- Universal Declaration of Emerging Human Rights*. Barcelona: Institut de Drets Humans de Catalunya, 2009. http://www2.world-governance.org/IMG/pdf_DUDHE-2.pdf
- Verwijnen, Jan. “Here and Nowhere. The Making of Urban Space.” *On the w@terfront*, no. 2 (2000): 7–12. <http://revistes.ub.edu/index.php/waterfront/article/view/18724>

Salvador Angosto*

Associació de Veïns i Veïnes del Bon Pastor
Barcelona, Spain
juanamelenchon@hotmail.com

**MAPPING THE HISTORY OF A TERRITORY:
BON PASTOR (BARCELONA) – SOCIAL REMEMBRANCE
AND HERITAGE PROJECT**

Abstract

The topic of the article are the complex stages of the formation of the Bon Pastor neighbourhood in Barcelona, and contemporary efforts to create the remembrance space system that would preserve the social memory and historical identity of the place. The author presents how the urban development plans for the district were transformed as a result of major changes in national politics, economy, and social policy, since the 1930s, through 60s and 70s, till today. The article describes the Bon Pastor Civic Memory project as an interesting example of a participatory action aimed at the preservation of local heritage.

The implementation of the Civic Memory project was possible due to the neighbours' initiative and their cooperation with cultural and academic institutions. The aim of this project is to mark certain points of the territory which possess historically and socially significant value, and to enhance them through public art, urban design and other implementations envisaged. The Association of residents of Bon Pastor (Barcelona) has been characterized, since 1974, for its combative and vindictive nature, at the same time as for its great capacity to launch solidarity initiatives and manage complicated processes to improve the living conditions of residents of the neighbourhood. After the struggles to obtain a health centre, the improvement of communications by metro and bus, and the constant improvement of public space, in recent years, the Association is co-managing with the Barcelona City Council, the radical transformation of the neighbourhood. The different phases for the remodelling of the neighbourhood, by replacing the so-called "cheap houses" with new buildings, with more spacious apartments and with better material conditions, is coming to an end and now, the possibility opens up, driven by the neighbours and the Museum of the History of the City (MUHBA) to have a metropolitan museographic space devoted to the presentation and study of the evolution of workers' and popular housing in Barcelona.

Keywords:

Barcelona, Bon Pastor, participation, remembrance

* Salvador Angosto is an activist, the former president (1975–1980) of the Associació de Veïns i Veïnes del Bon Pastor Barcelona, Spain. He is a Catalan trade unionist and local leader born in a family resident in the Casas Baratas in the Bon Pastor district of Barcelona. He has been greatly engaged in social and political activism focused on improving the living conditions of the neighbourhood and also focused on maintaining the memory and consolidating the historical identity of this area. He gives lectures on the heritage of the Bon Pastor district. He participated in the 3rd International Conference *Aesthetic Energy City. Urban Polarities* organised by the University of Lodz (Department of Ethics, Institute of Philosophy and Ceraneum Centre), the University of Barcelona (Polis Research Centre) and the Urban Forms Foundation on October 25–27, 2018 in Łódź.

1. CONTEXT



Fig. 1. Red points mark the territory of Bon Pastor neighbourhood. In the image: the Milans del Bosch group. Barcelona topographic plant c.1930 and aerial photo of the Milans del Bosch group. Source: ICGC [Institut Cartogràfic Geològic de Catalunya].

Bon Pastor is a neighbourhood located in the North-East of Barcelona on the banks of the Besòs River and integrated in the Sant Andreu district. At the beginning of the Second Industrial Revolution, some large companies [Can Sala, 1905; Sanchís Industries, 1907; Maquinista, 1918] were settled in the territory, attracting working population to the small neighbourhoods of Estadella, Sanchís, Carolinas, a rural and agricultural environment. The territory of the actual Bon Pastor was split between the municipalities of Barcelona and Santa Coloma de Gramenet. Until 1944 Santa Coloma remained an outside territory to Barcelona. In 1929, in the context of the International Expo of Barcelona and within the framework of Spanish legislation (the 1921 Low-Cost Affordable Homes Act, known as *Casas Baratas*¹), the Municipal Housing Board (PMH)² built a group of 784 single-family houses in row (El grupo fue llamado Milans del Bosch (fig. 1)).³

¹ The literal translation of this concept is “cheap houses.”

² Not far from there, at about 600 m, the PMH also built another smaller group: Baró de Viver. It received the name of Darius Romeu, Second Baron of Viver. Politician and finance man. Leader of the Catalan liberal monarchists. Between September 1924 and February 1930, he served as mayor of Barcelona and during his term of office the Diagonal avenue was extended to Esplugas de Llobregat, the Plaza de Cataluña was urbanized, the Balmes street railway was covered and the Great Metro of Barcelona was built. He began the first campaign to eradicate shanties. He was also responsible for the organization of the Universal Exhibition of 1929.

³ Named in homage to Joaquín León Milans del Bosch and Carrió. Miguel Primo de Rivera appointed him civil governor of Barcelona (1924–1929). From this position he carried out an intense anti-Catalanist campaign. He closed the field of the Football Club Barcelona and the Catalan Orfeón (1925), prohibited hikers and cultural entities, suspended and fined newspapers

During the Spanish War, Bon Pastor suffered the bombing of the Italian air forces (1937) on Sanchís factory (Chemistry) which caused, too, nine victims, including three children, among residents of the houses (fig. 2).

After the war the territory was annexed to Barcelona and, in the context of Francoist development period, it grew as an industrial (Industrial Estates) and massive worker housing territory.



Fig. 2. Residents of Bon Pastor collecting the debris produced by the Italian bombing, 1937.

Source: Archive “Fem la Memòria del Bon Pastor” [Projecte de participació ciutadana al Barri de Bon Pastor (Barcelona), realitzat per L’associació de Veïns i Veïnes de Bon Pastor and Centre de Recerca Polis: Art Ciutat, Societat (CR Polis) de la Universitat de Barcelona, 2014–2015].

and magazines. After the fall of the dictator he was dismissed, retiring to Madrid. During the Second Republic these neighbourhoods changed their names: Baró de Viver was renamed Pi i Margall and Milans del Bosch – Carles Aribau. See: Martí Checa and Carme Travé, *Bon Pastor Història d’un barri* (Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Districte de Sant Andreu, 2007); Xavier Salas, *L’artista com a facilitador en els processos de participació ciutadana: el cas Baró de Viver a Barcelona* (Barcelona: Universitat de Barcelona, 2015); Xavier Salas, “Bon Pastor (Barcelona) un territori en construcció.” *On the w@terfront*, vol. 43 (2016): 7–46.

The growth of the neighbourhood under the Franco regime was based on the processes of:

- Spatial segregation: bad communications, isolation etc.
- Economic and social segregation: poverty, lack of facilities, stigmatization etc.



Fig. 3–4. Two views showing residential neighbourhood growth in the 1950s to 1970s.

Source: ICGC [Institut Cartogràfic Geològic de Catalunya].

The time of the Franco regime was the time of repression. The Church called apostolic “missions” to work in the district. Social assistance (creation of a dispensary in the rectory) and almsgiving made up for much of the services to which citizens were entitled. Nevertheless, Bon Pastor remained a united neighbourhood in the face of deficits and adversities: a struggling and united neighbourhood that went out to claim the “absences” of public investment in health (a struggle for the Health Centre in the middle of 70’s), education (a struggle for a professional school in recent years), transportation (a struggle for the metro and for improvement of the bus lines arriving to the area at the end of the 20th century), and public space (since the Olympics in 1992). They also fought for a culturally active neighbourhood supportive to the less favoured (fig. 5, 6).

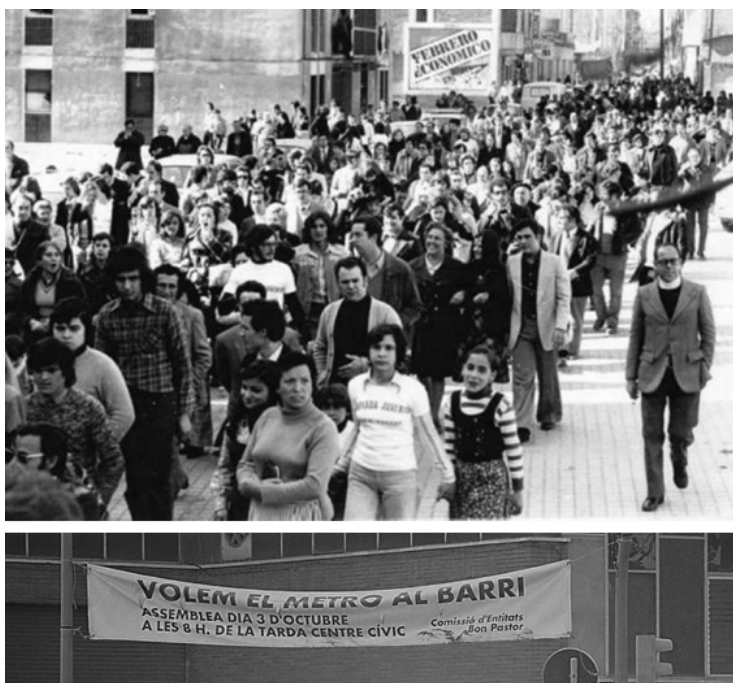


Fig. 5–6. *Above.* Demonstration of neighbours to claim a health centre, 1974. *Below.* Banner on the occasion of the protests claiming the arrival of the subway to Bon Pastor, 1986.

Source: Fem la Memoria del Bon Pastor.

2. TOWARDS THE DISAPPEARANCE OF LOW-INCOME HOUSES ("THE CHEAP HOUSES")

The 1953 Regional Plan introduced the industrial, residential and infrastructure growth and development of the territory. But, also, the “Partial Plan for remodelling the housing group Milans del Bosch,” approved in December 1968

and modified in 1971, approved in December 1968 and modified in 1971, envisaged the disappearance of the horizontal city model represented by the group of low-income affordable houses (fig. 7).

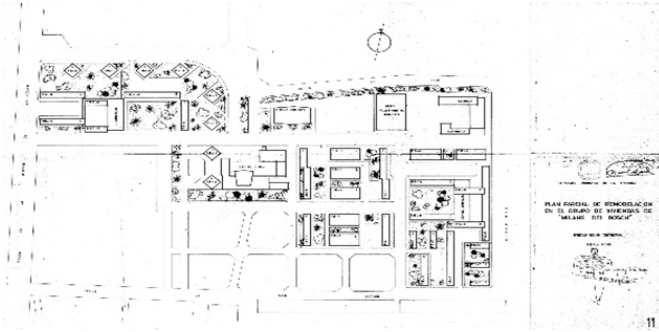


Fig. 7. "Partial Plan for remodelling the housing group Milans del Bosch," approved on 17th December 1968 and modified in 1971. Source: Arxiu Municipal administratiu de Barcelona.



Fig. 8. Area scheme of the urban qualifications in the 1976, PGM [Metropolitan General Plan]. Source: Registre de Planejament Urbanistic de Barcelona.

The 1976 PGM (General Metropolitan Plan) went further in this direction, by qualifying the territory with the code 18, which meant zone subject to volumetric ordination (fig. 8). However, as a result of neighbours' pressure, the 1985 PERI proposal (Special Reform Plan) for the Bon Pastor, was introduced. It assumed the rehabilitation of the group of houses (for a total of 333 houses 80

were rebuilt) through raising their height and increasing the habitable surface from 48 to 70 sq. m. (project by architects Lluís Alegre and Jaume Barnada (fig. 9), as well as improving the public space and urban infrastructure. At the same time, the PERI considered the replacement of the remaining 451 houses with medium density blocks.



Fig. 9. The so-called New Projects. Recovery of the Besòs River, development of the shoreline, HST corridor in La Sagrera with the “Maquisnista” commercial and residential development plan. Source: Barcelona Regional.

This project was based on economic aid from the Spanish central government. In 1988 the central government stopped giving aid for the rehabilitation. Therefore, the Municipal Housing Board reformulated the plan, allowing the demolition of the houses and their replacement by housing blocks while creating a Commission to monitor the affected neighbours.

In 1998, the Municipal Housing Board (PMH) drafted the document “Criteria, Objectives and General Planning Solutions in the Bon Pastor Housing Estate,” which was finally approved on April 28, 1999.

At this moment (1999) it is also proposed:

- the recovery of the Besòs river,
- the project of La Maquinista Mall and a newly built neighbourhood within the limits of Bon Pastor, and
- the Sagrera project linked to the HST.

Within this framework, the negotiations between neighbours and City Council were also started in order to reshape the neighbourhood territory.

3. 2000 – BON PASTOR. A NEIGHBOURHOOD WITH FUTURE

In the year 2000, the Association of neighbours presented the document “Bon Pastor. A neighbourhood with a future” (fig. 10).

This would be the strategic document that will allow the development of a series of actions to conduct the physical remodelling of the neighbourhood and definitively enable the replacement of houses by new housing blocks. The principal aims of the proposal were:

- To promote the Bon Pastor as an open, plural and inclusive neighbourhood, linked to the district and city global project.
- No renouncing to its marked community personality, socially active and cohesive, and committed to educational quality.
- An intercultural and solidary neighbourhood, which maintains a balance between urban growth and productive activity and defends its commitment to the quality of its natural environment.

The Plan for the Future chose the model of sustainable and balanced development for Bon Pastor. In 2000–2001, we attended to the presentation of the open ideas competition. The winning project, definitively approved in 2003 (architect Jordi Romero Sabí), offered a modification of the PGM (Metropolitan General Plan). This project was in many respects appreciated by the neighbours, but it also received, on the part of the neighbourhood organizations, a series of important qualifications (see fig. 11–16). They claimed their reservations concerning both constructive aspects, and the questions of management of the relocation process, related to the replacement of the small houses with apartments blocks. The neighbours’ qualifications were:

- Brick-built buildings,
- Kitchens as fully equipped as possible,
- Green areas around all blocks and buildings without porches,
- Completed phase, urbanized phase,
- Expenses for contracting supplies by the Municipal Board of Housing (electricity, water, ...),
- Moving to new homes, also in charge of the Board,
- Subsidies of 30% of the cost price to those family units that earn less than 2.5 the minimum interprofessional salary. Subsidies of up to 15% to family units that earn between 2.5 and 3.5 times the minimum interprofessional salary. Commitment on the part of the Generalitat that, based on the census that the Board will carry out, it will increase the aid within the section from 2.5 to 3.5,
- Life annuity as low as possible (10% of incomes for elders 65),
- Affordable rents,
- Priority over the remaining floors for those born in the neighbourhood,
- No to speculation in the plots occupied by the 784 houses.



Fig. 10. Cover of the document “Bon Pastor, a neighbourhood with a future.”

Source: Archive of the Associació de Veïns i Veïnes del Bon Pastor.



Fig. 11. Presentation of the open ideas competition winning project modifying the PGM (Metropolitan General Plan). Definitively approved in 2003 (architect Jordi Romero Sabí).

Source: Registre de Planejament Urbanístic de Barcelona.



Plan for the five rehousing stages



Built blocs in stages 1 to 3



Fig. 12–16. Plan of the different relocation phases. Source: Registre de Planejament Urbanístic de Barcelona. New housing blocks built in the relocation plan.

However, the process has not been peaceful. In the same year 2003, a new association was created, AVIS, which has revealed to be contrary to the process (see fig. 17, 18). From 2004 to 2015, there was developed the project called

“The horizontal city” driven by the University of Barcelona.⁴ The retort to the neighbours and City Council project is internationalized through an international contest of ideas but that has had only has a limited impact on local public opinion.

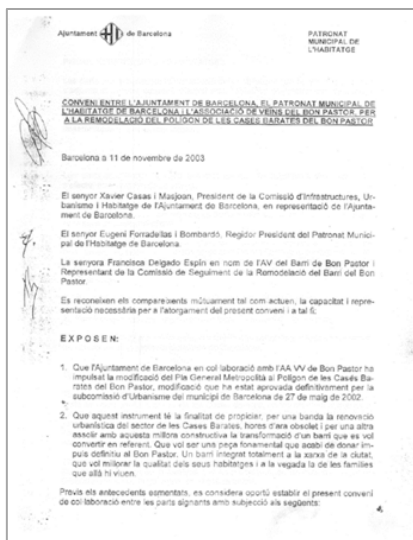


Fig. 17. Agreement between the City Council of Barcelona, the Municipal Housing Board, the Bon Pastor Neighbourhood Association for remodelling of the Bon Pastor estate, 2003.

Source: Archive of the Associació de Veïns i Veïnes del Bon Pastor.



Fig. 18. One of the protest posters against the residential renovation process, 2015.

Source: Archive of the Associació de Veïns i Veïnes del Bon Pastor.

4. 2010 – ACCESSIBILITY – THE METRO

The 1971 Metro plan envisaged three stops of the so-called IV line in the area of Bon Pastor, closely linked to the industrial estates. In the early 1980s the investment agreement between the City Council and the Generalitat failed

⁴ This resistance process to the relocation plan was reported by: Stefano Portelli, *La ciudad horizontal. Urbanismo y resistencia en un barrio de casas baratas de Barcelona* (Barcelona: Ed. Bellaterra, 2015); Stefano Portelli, *La ciudad horizontal. Urbanismo y resistencia en un barrio de casas baratas de Barcelona* (Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2015); A.V.I.S del barri [blog], <http://avisbarri.wixsite.com/avis-del-barri>; Emanuela Bove and Isabel Cadenas, Joan Escofet, Claire Galleyrand, Martha Pelayo, Eva Palaudàries, Stefano Portelli, Claudia Villazon, Volker Zimmermann, *Un experimento de reflexión colectiva para una periferia urbana: el Concursode ideas Repensar Bonpastor, entre arquitectura y antropología (2009–2010)* (Barcelona: Periferies Urbanes/Grup de treball de l'Institut Català d'Antropologia, 2010), <http://periferiesurbanas.org/wp-content/uploads/2010/08/Repensar-2010-ESP.pdf>; Repensar Bonpastor. Para una remodelación participativa y con cero desalojos de un barrio popular de Barcelona [blog], <https://repensarbonpastor.wordpress.com/>; Repensar Bon Pastor, <https://vimeo.com/7318712>

to accord to extend the subway to Bon Pastor. Finally, the neighbours' pressure allowed the inclusion of the Bon Pastor metro station in the Infrastructure Master Plan 2001–2010 (cf. fig. 19, 20). In 2010 the Bon Pastor metro station was opened.



Fig. 19. Metro Plan for Barcelona (1971), which envisaged two stops of Line IV in the area of Bon Pastor. Source: ICGC [Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya].

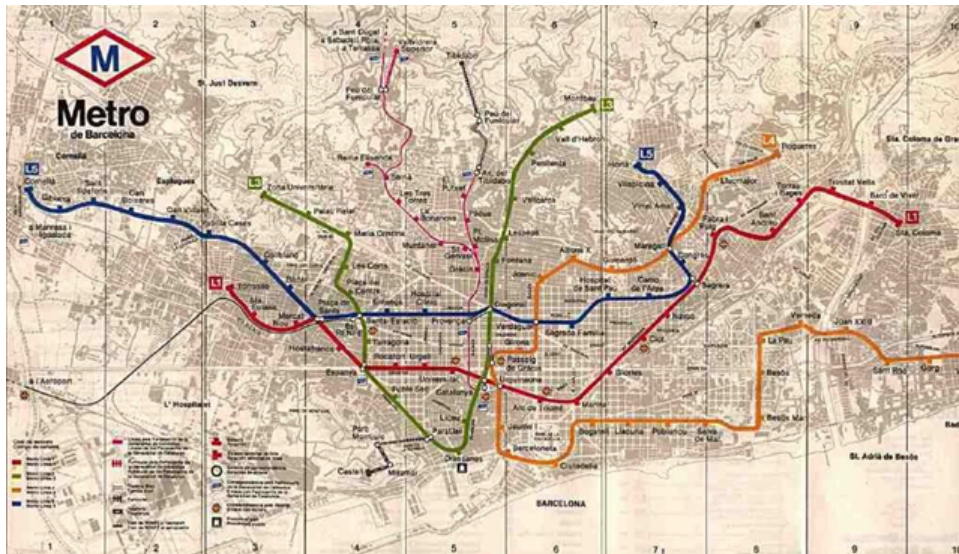


Fig. 20. New Metro plan of the early 1980s in which these stations disappear. Source: ICGC [Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya].

5. FROM NEIGHBOURHOODS ACT (2009) TO NEIGHBOURHOOD PLAN (2016)

In 2004, the Generalitat de Catalunya enacted the Neighbourhoods Act, as an instrument “to improve neighbourhoods, urban areas and towns that require special attention.” In the 2009 call for projects, the City Council presented the integral project for the Bon Pastor-Baró de Viver that, initially, received a subsidy of € 8.6 million. However, with the nationalist government and the beginning of the cuts, this subsidy was compromised, and the City Council deployed its own project for neighbourhoods at social risk. In this context, following an idea of neighbourhood-organizations, the City proposed to preserve a row of houses to turn them into a “museum space of popular housing.” An Urban Improvement Plan (PMU, 2011) was then drawn up considering this new reality (fig. 21).



Fig. 21. Document of the District of Sant Andreu. Candidacy to the call of the Neighbourhoods Law by Generalitat de Catalunya, 2009.

Source: Archive of the Associació de Veïns i Veïnes del Bon Pastor.

6. THE REMEMBRANCE PROJECT

In this context, the Association of neighbours started a double working process about the social and historical remembrance. On the one hand, it began to work with the Museum of History of the City (MUHBA) on the project of the local

exhibition space. On the other hand, it entered into cooperation with CR POLIS regarding the implementation of the project “Building Bon Pastor’s Remembrance.” The cooperation with this academic center started with the “Remembrance Mural” experience, which resulted from a citizen participation process in the neighbouring district of Baró de Viver⁵ (2011, fig. 28).



Fig. 22. *Left.* One of the consequences of the economic crisis of 2007 was the suspension of funding for the actions of the Neighbourhood Act. In 2016, the government of Barcelona launched a substitute plan, the Barris Plan, to alleviate the lack of investment on the part of the Generalitat. All the neighbourhoods on the banks of the Besòs, Bon Pastor included, have benefited from this new plan. Source: CR POLIS.



Fig. 23. One of the first posters of the project “Let’s do the Memory of Bon Pastor.” Source: CR POLIS.

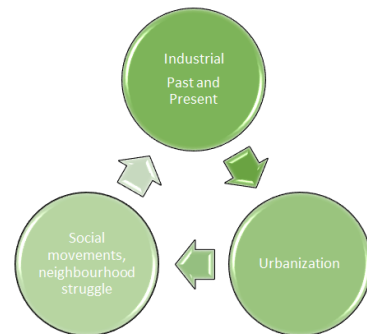


Fig. 24. The three pillars in the participatory process on the “civic remembrance” of Bon Pastor. Source: CR POLIS.

⁵ For further literature on the Mural of the Remembrance in Baró de Viver, see: Antoni Remesar and Bibiana Crespo, “El sistema espacial de Memòria cívica al barri de Bon Pastor (Barcelona). Estudi del Centre Blanco,” *On the w@terfront*, no. 60/4 (2018): 3–51; Antoni Remesar and Bibiana Crespo, “The White Centre. A first step of the civic remembrance system in Bon Pastor (Barcelona),” *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Philosophica. Ethica – Aesthetica – Practica*, no. 30 (2017): 9–39; Antoni Remesar and, Xavier Salas, Tomeu Vidal, Bibiana Crespo, Roser Masip, *Cohesión urbana. Construyendo la memoria. Baró de Viver – Bon Pastor. Dos exposiciones* (Barcelona: CR POLIS/Universitat de Barcelona, 2016); *Porta la teva foto el Bari. La pantalla la construïm tots junts. Album de fotos Baró de Viver* (Barcelona: L’Associació de Veïns i Veïnes Pi i Margall de Baró de Viver, 2010), http://www.ub.edu/escult/baro/folletos_diffusion/2010/IV%20JORNADAS/4_jornadas_participativas.pdf; Carme Grandas, “Comentari. Mural de la Memòria de Baró de Viver,” 2011, www.bcn.cat/artpublic; Xavier Salas, *L’artista com a facilitador en els processos de participació ciutadana: el cas Baró de Viver a Barcelona* (Barcelona: Universitat de Barcelona, 2015).

At the end of 2013, the Bon Pastor Neighbourhood Association contacted the POLIS Research Center, with the intention of developing a project similar to the one carried out two years earlier in Baró de Viver. The project of the “Civic Memory” of Bon Pastor started at the beginning of 2014 with some resistance from the district administration – at that time in the hands of the right-wing nationalists (CIU). The effect of the City Council Neighbourhood Plan (2016) would facilitate the development and the confluence of both projects. In 2015, CR POLIS, the district of Sant Andreu and the Neighbourhood Association signed a cooperation agreement for the development of a participatory project on the implementation of the Historical Memory of the neighbourhood in the public space (fig. 23). This created a triple structure of work on Memory, where neighbours played a central role in coordinating the initiatives with Pla de Barris (fig. 22), MUHBA and CR POLIS. The series of participatory workshops reached the conclusion that the translation into the public space of the Remembrance project of the neighbourhood could not reproduce the linear scheme based on images that had been used in Baró de Viver.

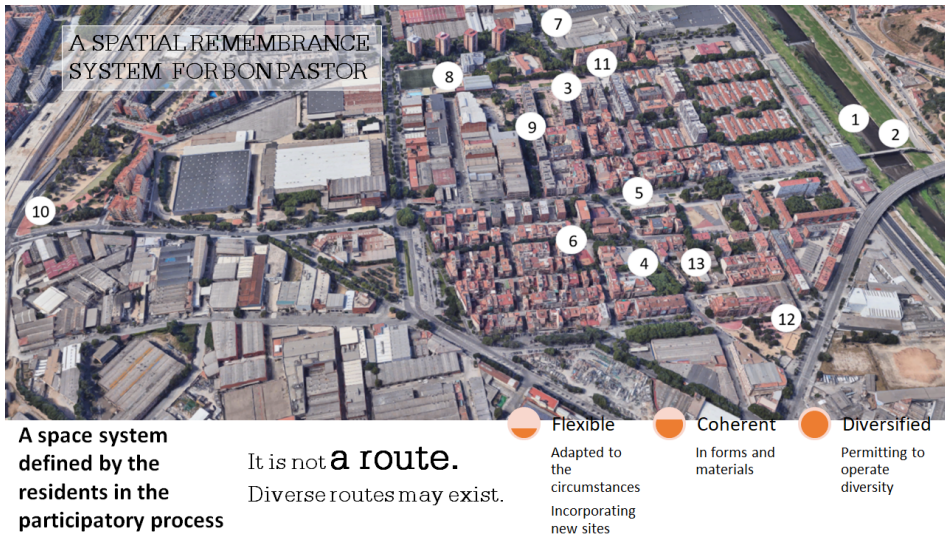


Fig. 25. Map of the different points of the territory that should receive the physical “marking.”
Source: CR POLIS.

The different points of the Remembrance Space System have been analyzed regarding the three dimensions expressed in the image 24. The decision was made to create a spatial remembrance system that would enhance certain points of the territory with socially significant value (fig. 25). Starting from this premise, the “laboratory of ideas” of the M.A: in Urban Design, developed some proposals focused on the deployment of “spatial marks” on the ground, trying to avoid the multiplication of vertical signs in public space (fig. 26).

The site is marked with an intervention on the pavement, using the most widespread paving system in Barcelona since the beginning of the 20th century: the so-called “panots:” pieces of 20 x 20 x 5 cm of hydraulic concrete with different forms (fig. 29, 30).



Fig. 26–28. Parallel to the general system, the treatment of “relevant points” with public art interventions is considered. A plan for landscape integration of the vertical plane is also proposed. Source: CR POLIS.

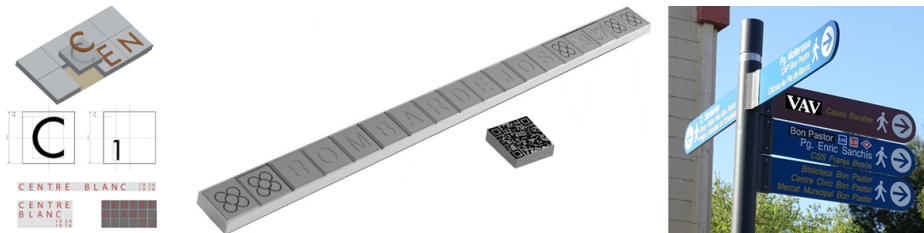


Fig. 29. Progress of ideas on the use of pavement “panot” as a fundamental element of the deployment of spatial remembrance system. Marking the ground correlates with the urban signaling system and with a web system in which the contents (augmented reality) of each of the marked points would be developed.

Source: CR POLIS.



Fig. 30. Panots – the first intervention of the 13 planned.

Source: CR POLIS.



Fig. 31. The proposal of a large audio-visual display in the hall of the metro stop, which would establish the connection between the space system of memory and the implementation of the museum space of the *Cheap Houses*.

Source: CR POLIS.

These indications on the ground have the complement in the local signalling system. In addition, they can incorporate elements such as “QR,” or similar, to make it possible to provide augmented reality data via mobile phone. We propose to develop a contest among neighbourhood schools students to get an identity “marque” to incorporate into the neighbourhood signalling system (fig. 32).

In some places of special significance for the neighbourhood, it is planned to incorporate: public art works; visual improvement of the landscape and a proposal for a colour plan (especially on the party walls); even, welcome marks to the neighbourhood, as it can happen in the embankment of the Besòs river.

A particularly significant point is the location of a “museum space,” in the rows of houses that will be kept, within the framework of the museographic project of the MUHBA (Museum of History of Barcelona). The urbanization of the environment at the site has created a plaza surrounded by greenery. In the square will be a monument to the nine victims of the bombing of Italian aircrafts in 1937. A monument combining water and light – a subtle monument remembering those who died under fascist bombs. The monument is under study.

A part of the “museum” space will be devoted to reproducing the physical environment (furniture, household goods, etc.). Another to a permanent exhibition about popular and working-class housing in Barcelona (fig. 33, 34). In addition, a conference room. The neighbours, like proponents and users of the facility, demand to manage an archive on the popular and working class housing. This archive would produce the web content to virtually expand the information available on the site, including the information gathered through participatory process. The archive should manage the contents of an information system in the metro station hall consisting of large screens emitting different types of contents; yet a subject to be negotiated with TMB, the municipal public transport company of Barcelona.

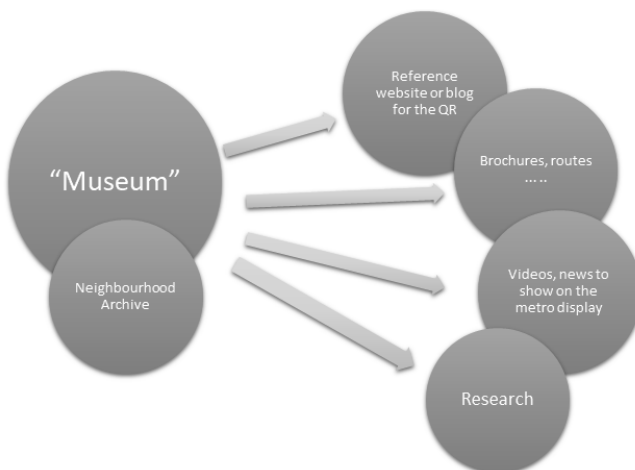


Fig. 32. Outline of the functions of the future museum space regarding memory processes developed in the neighbourhood.

Source: CR POLIS.



Fig. 33. Model of the block of *cheap houses* reserved for the museum space.

Source: CR POLIS.



Fig. 34. Project for the new museum space. Aurora Fenández, Ricard Mercadé, Andrea Manent, architects. 2017.

Source: CR POLIS.

At the other end of the neighbourhood, in the old grounds of La Maquinista, there is, since 2000, a small exhibition space on the industrial remembrance of Barcelona (fig. 35). It is the Historical and Social Museum of the Maquinista Terrestre y Marítima (MTM) and MACOSA, managed by a Foundation of the same name of which former workers of these two large companies are part.



Fig. 35. Museum of the Maquinista Terrestre y Marítima (MTM) and MACOSA.

Source: CR POLIS.

We hope that, with the planned actions, this museum space will be reactivated in such a way that, Bon Pastor, **will bring together the manifestation of the industrial and residential remembrance** of the working and popular classes.

The involvement of the neighbours and their active participation in developing and monitoring the relocation process, as well as their fight to rescue the civic, historic and workers remembrance, linked to the territory, can achieve, as it was stated in the year 2000, the Bon Pastor to be **a neighbourhood with a future**.


BIBLIOGRAPHY

- Bove, Emanuela and Isabel Cadenas, Joan Escofet, Claire Galleyrand, Martha Pelayo, Eva Palaudàries, Stefano Portelli, Claudia Villazon, Volker Zimmermann. *Un experimento de reflexión colectiva para una periferia urbana: el Concursode ideas Repensar Bonpastor, entre arquitectura y antropología (2009–2010)*. Barcelona: Perifèries Urbanes/Grup de treball de l'Institut Català d'Antropologia, 2010. <http://periferiesurbanes.org/wp-content/uploads/2010/08/Repensar-2010-ESP.pdf>
- Checa, Martí and Carme Travé. *Bon Pastor Història d'un barri*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Districte de Sant Andreu, 2007.
- Grandas, Carme. “Comentari. Mural de la Memòria de Baró de Viver,” 2011, www.bcn.cat/artpublic
- Porta la teva foto el Bari. La pantalla la construïm tots junts. Album de fotos Baró de Viver*. Barcelona: L'Associació de Veïns i Veïnes Pi i Margall de Baró de Viver, 2010. http://www.ub.edu/escult/baro/folletos_difusion/2010/IV%20JORNADAS/4_jornadas_participativas.pdf
- Portelli, Stefano. *La ciudad horizontal. Urbanismo y resistencia en un barrio de casas baratas de Barcelona*. Barcelona: Ed. Bellaterra, 2015.
- . *La ciutat horitzontal. Urbanisme i resistència en un barri de cases barates de Barcelona*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2015.
- Remesar, Antoni and Bibiana Crespo. “El sistema espacial de Memòria cívica al barri de Bon Pastor (Barcelona). Estudi del Centre Blanco.” *On the w@terfront*, no. 60/4 (2018): 3–51.
- . “The White Centre. A first step of the civic remembrance system in Bon Pastor (Barcelona).” *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Philosophica. Ethica – Aesthetica – Practica*, no. 30 (2017): 9–39.
- Remesar, Antoni and Xavier Salas, Tomeu Vidal, Bibiana Crespo, Roser Masip. *Cohesión urbana. Construyendo la memoria. Baró de Viver – Bon Pastor. Dos exposiciones*. Barcelona: CR POLIS/Universitat de Barcelona, 2016.
- Salas, Xavier. “Bon Pastor (Barcelona) un territorio en construcción.” *On the w@terfront*, vol. 43 (2016): 7–46.
- . *L'artista com a facilitador en els processos de participació ciutadana: el cas Baró de Viver a Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2015.

Website content

- A.V.I.S del barri [blog], <http://avisbarri.wixsite.com/avis-del-barri>
- Repensar Bon Pastor, <https://vimeo.com/7318712>
- Repensar Bonpastor. Para una remodelación participativa y con cero desalojos de un barrio popular de Barcelona [blog]. <https://repensarbonpastor.wordpress.com/>

Julia Sowińska-Heim

 <https://orcid.org/0000-0003-3810-596X>

University of Lodz

Department of History of Art

julia.sowinska@uni.lodz.pl

**THE ROLE OF VISUAL, SEMANTIC AND SENSUAL ASPECTS
OF ARCHITECTURE IN PERPETUATING THE MEMORY
OF THE PAST – THE NEW SYNAGOGUE IN MAINZ**

Abstract

Thanks to its expressive form, the New Synagogue and the Jewish Community Centre in Mainz erected in 2008–2010 is a powerful sign in the urban space, creating a sort of aesthetic energy of the place. Its shape and influence results from the special synergy of an ultra-modern form and content deeply rooted in tradition. Serving particular functions, the building at the same time becomes an important urban art piece, determining and defining identity of the place.

Keywords:

sensual dimension of architecture, language of architecture, memory, Mainz, synagogue

In 1999, the Manuel Herz Architekten architecture office seated in Cologne¹ won a competition for a design of the New Synagogue and the Jewish Community Centre in Mainz. Thanks to its expressive form, the building erected in 2008–2010 is a powerful sign in the urban space, creating a sort of aesthetic energy of the place. Its shape and influence results from the special synergy of an ultra-modern form and content deeply rooted in tradition. Serving particular functions, the building at the same time becomes an important urban art piece, determining and defining identity of the place.

A design concept is based on a close connection between a text as well as words and letters that make it up with architectural matter. In this case, the text is not merely an element complementing the architectural work, but it

¹ The second office is located in Basel. The Manuel Herz Architekten architecture office creates designs which are implemented both in European countries, mainly in Germany, and in Israel. The scope of Manuel Herz's interests also includes issues concerning architecture created for the African continent.

constitutes its form and meaning. A *word* which is an ideological basis of the whole project determines not only its sense and a symbolic layer, but also aesthetic values of the building.

A basic determinant is a graphic form, as well as the meaning of the word קדוּשָׁה (*qadushah*).² Five Hebrew letters that make up the word *qadushah* determine the shape of the whole building (fig. 1). When translated into an architectural form, they undergo some generalization or deformation, but they are clearly encoded in the body. Manuel Herz emphasizes that the word can be understood both as raising and blessing. Explaining the ideological meaning of the word, the architect points out that at the moment of saying the blessing, what belongs to the profane area is exalted from everyday life, becoming something extraordinary and special: one could say that it is just elevated.³ It is special experience which the synagogue should support in everyday life, since a blessing is particularly experienced in liturgy celebration and prayer recitation. In his project, Herz refers to a third blessing from Amidah.⁴ In this way, in his project Herz combines extraordinary modernity and originality of formal and conceptual, as well as design solutions with deep Judaic traditions.

An idea related to Judaism that a Hebrew alphabet is given by God and has “architectural qualities” is relevant and constitutes a starting point for considerations on the project. This thought is clearly evident in the project of Mainz. A significant role is also played by דָּבָר (Davar), meaning mainly “world,” but also “thing” or “object” (Manuel Herz Architects, Rosenfeld, 2010).

A part of the building which takes the most expressive form is where the main prayer hall is located (fig. 2). It is the highest component, architecturally illustrating the *kuf* letter. Its shape can also be associated with *shofar*, an instrument made of animal, often ram, horn, used during Jewish ceremonies.⁵ This part of the building is orientated toward the east, which, according to Herz’s concept, can be interpreted both as a symbolic representation of listening and straining ear to God – listening to His word and calling the Jewish community.⁶

² *Qadushah* means holiness/sanctification; “Be holy, for I, Yahweh your God, am holy”, *Leviticus* 19: 2. This fundamental concept of Judaism is closely related to life, while a sin decreases the level of *qadushah*.

³ Manuel Herz Architects, *Mainz*, (official website of Manuel Herz Architects). <http://www.manuelherz.com/synagogue-mainz> (access: February 10, 2018).

⁴ One of two most important prayers in Judaism. It is the prayer of eighteen blessings. See: Gavriel Rosenfeld, „Blessing a Building – Building a Blessing,” *Forward* (20 September 2010), <http://forward.com/culture/131712/blessing-a-building-building-a-blessing/> (access: April 16, 2018).

⁵ Falk Jaeger, *Słowa przemieniły się w mury – nowa synagoga w Moguncji*, translated by Tomasz Ch. Fuerst, Goethe-Institut, Online-Redaktion 2011, <https://www.goethe.de/ins/pl/lp/kul/dup/zuk/pl7286672.htm> (access: April 12, 2018).

⁶ Rosenfeld, „Blessing a Building – Building a Blessing.”

Indeed, in the past *shofar* was used for calling community members. According to Manuel Herz's assumption, *shofar* also refers to the scene of the Offering of Isaac and symbolizes trust between mankind and God.⁷



Fig. 1–2. The New Synagogue in Mainz erected in 2008–2010. The word *qadushah* determining the shape of the whole building. Photo by Piotr Kuroczyński, 2019.

The architect has also introduced additional references to the writing in Judaic tradition. In the skylight closing this part of the structure from the top, he used a geometrified system of muntins, referring to the division of the Talmud page.⁸ Moreover, the sun rays penetrating through the skylight into the interior fall precisely at the place where the Bible is read. In this way, the architect has

⁷ Manuel Herz Architects, *Mainz*.

⁸ Rosenfeld, „Blessing a Building – Building a Blessing.”

also solved the problem which was one of the major challenges in designing the synagogue. It resulted from the need to emphasize two different directions: towards the east and, at the same time, towards the centre, towards the place where the Torah is read. In the New Synagogue in Mainz this difficulty has been solved through strong accentuating, with dynamic body arrangement, the eastern direction, and, at the same time, such construction of the light path that getting inside, it emphasizes importance of the space centre.⁹



Fig. 3–4. The New Synagogue in Mainz.
Left. Three-dimensional forms of ceramic tiles.
Above. The Hebrew inscription: Mainz Synagogue – Light of Diaspora. Photos by Piotr Kuroczyński, 2019.

What is also worth noting is the design of the façade, which has been covered with green shimmering majolica sparkling in the sun. Patterns on the elevations emphasize the letter duct, creating concentric paths around irregular window shapes. They also trigger light effects, enhanced by a three-dimensional form of ceramic tiles, creating a spatial pattern (fig. 3). Depending on the weather conditions, the elevations change their shade. Under the influence of sun rays, they “come to life” and play an interesting game of light and shadow.¹⁰

A massive door leading inside are made of cast aluminium with a significant Hebrew inscription meaning: Mainz Synagogue – Light of Diaspora (fig. 4). In the past, Mainz was one of the most important centres for the Jewish community. In the Middle Ages, a thriving centre of religious education was created here. Important enlightened rabbis, such as Gershom ben Judah (960–1040), who, due to importance of his teachings was called the Light of Diaspora, was

⁹ “The Light of Diaspora,” *HunterDouglas* (November 8, 2011), <http://www.hunterdouglas.cn/en/news-1010.html> (access: April 12, 2018). “Jewish Community Centre in Mainz,” *EUMiesAward* (2011), <http://miesarch.com/work/2086> (access: April 16, 2018).

¹⁰ Daniel Libeskind also attaches great importance to this kind of light effects.

linked to the city. According to Manuel Herz's assumptions, the Jewish Community Centre of Mainz refers to these traditions: both to wisdom contained in words, in teaching, but also, in metaphorical meaning, to light coming from them.¹¹

Material evidence related to the past of this place is preserved columns in the Doric style from the vestibule of the earlier building (fig. 5). The New Synagogue in Mainz was erected in 2008–2010 on the site of the former main synagogue in the city, which was demolished by the Nazis during the “Kristallnacht” of November 1938 (fig. 6).



Fig. 5. The New Synagogue in Mainz. Photo by Piotr Kuroczyński, 2019.



Fig. 6. The former main synagogue of Mainz demolished by the Nazis during the “Kristallnacht” on 9–10 November 1938, postcard (autor’s archive).

However, the relics of the destroyed synagogue were not incorporated into the modern body, but they constitute a freestanding form, a silent sign evoking history of the place. As noted by Julia Hell and Andreas Schönle, ruins carry a double symbolic meaning. On the one hand, they are a symbol of the end of

¹¹ Manuel Herz Architects, *Mainz*.

the past, destruction of what is old, catastrophe, but at the same time they can become a sign of a new beginning.¹² In case of Mainz, the ruins gain a multi-dimensional context, also reminding of the “dark side” of our times.¹³

Writing and letters play equally important role in shaping of the synagogue's body as in its interior. The walls are covered with tightly “inscribed” gilded Hebrew letters. From a distance they look like a glittering mosaic. In some places, the letters gain their own, larger space, they are “arranged,” merging into a readable text. Chaos of the letters turns into fragments of religious poetry created in the 10th and 11th centuries by rabbis linked to Mainz. Selected liturgical poems, *piyutim*, talk about God, but they also refer to the leading role that Mainz played for Judaism both in the religious and intellectual spheres. They also recall difficult history, recurring periods of persecution. Letters and words also determine details of the interior. Section of pews, for example, refers to a form of the lamed letter and its architectural structure. Hebrew letters also cover lamps that illuminate the synagogue space. Letters have their quantitative and symbolic meaning and may be interpreted in the light of references to metaphysics and the Kabbalah.

After World War II, after terrible events of the Holocaust, the Jewish community in Mainz consisted only of seventy-five families. The situation has changed since the 1980s, when a number of Eastern European groups, primarily from former Soviet Union countries, began to arrive in Germany. In the 1990s, a need rose to build a new centre for the Jewish religious community. In 1999, the city authorities invited researchers from all over the world to Mainz to discuss and rethink its program and to develop basic guidelines for architects. It was decided that a multifunctional architectural ensemble would be created, combining both religious and educational functions (e.g. elementary school) as well as cultural ones. Additional space, such as a café, restaurant or bookstore, was also provided for, helping to integrate the local community. According to Manuel Herz, the program was so extensive that as a matter of fact it was assumed that all activities of the Jewish community would be gathered in one place: at one relatively small square in the city centre. Setting various functions in individual forms-letters allowed for arranging the building space and structure in a clear way. However, the nature of additional interiors differs significantly from that of the main, the most important synagogue interior.¹⁴

A design of the Jewish Community Centre in Mainz is an interesting example of a very modern architectural construction with an attractive, modern form, at the same time deeply rooted in the Judaic tradition. It is a carrier of

¹² “Introduction,” in *Ruins of Modernity*, edited by Julia Hell and Andreas Schönle (Durham–London: Duke University Press, 2010), xiii, 1.

¹³ Ruins in this context are referred to, among others, by Andreas Huyssen, *Authentic Ruins: Products of Modernity*, in *Ruins of Modernity...*, 21–22.

¹⁴ Manuel Herz, “Institutionalized Experiment: The Politics of «Jewish Architecture» in Germany,” *Jewish Social Studies* 11, no. 3 (2005): 59–60.

numerous meanings and symbols encoded in the building in a thoughtful and consistent manner. It refers not only to the meaning and value carried by individual words, but also to the writing tradition of Judaism. At the same time, a modern, expressive architectural form is an important symbolic and aesthetic element, redefining identity of a place. Thanks to its extremely original and vivid shapes, the building also becomes a kind of a urban art piece. Falk Jaeger even equates the construction to the three-dimensional interpretation of the *Grafische Tektonik* series, created in 1942 by Josef Albers.¹⁵

A sculptural form of the building is a strong and distinctive accent in the city space. It clearly stands out among the surrounding 19th-century residential buildings. According to Herz, the Jewish community in Germany has a deeply rooted reluctance to draw attention and tendency to take too pulled back attitude in the cultural and social life. An expressive form of the construction is supposed to change this way of thinking and become an impetus for a new kind of existence in the urban space as well as in the society.¹⁶ Although the architect used innovative architectural forms, the way in which the building was incorporated into the layout of the existing frontages and a clear reference to designated directional systems indicate a desire to establish a dialogue with the urban environment. Untypically for German synagogue designs, Manuel Herz also tries to create a universally accessible public space not isolated from the environment within the frames of the Jewish Community Centre. There are no fences, nor cameras, guards, etc. It is supposed to be available to the entire local community, regardless of a denomination. Herz assumes that the opportunity to participate in the life of the Jewish community will result in greater understanding of its culture and religious worship. Such a role is played mainly by multifunctional space intended for cultural and social purposes, where various events organized by the representatives of the urban community may take place.¹⁷

According to Herz, there is a correlation between the condition of the diaspora and an architectural form created for it.¹⁸ In case of the Jewish Community Centre in Mainz, it is intended to illustrate power of the diaspora, attract attention and arouse interest, and, at the same time, provoke questions and inspire dialogue. For Manuel Herz, this building should primarily “help make the Jews of Mainz into a visible and active part of society.”¹⁹

¹⁵ Jaeger, *Słowa przemieniły się w mury*.

¹⁶ Manuel Herz Architects, *Mainz*.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Herz, “Institutionalized Experiment,” 58.

¹⁹ Manuel Herz Architects, *Mainz*.

Symbolic meanings and historical references are an important element in sustaining, but also accentuating Jewish identity.²⁰ Manuel Herz's design is consistent with one of the trends within modern architecture, whose breaking point is outlined by the construction of the Jewish Museum in Berlin,²¹ designed by Daniel Libeskind, very modern and distinct architecture, with a high emotional load and complex symbolism, strongly influencing audience's imagination.²² At the turn of the 20th and 21st centuries, we can notice rapid development of the architecture described as Jewish "identitary" architecture. Thanks to designs by such architects as Daniel Libeskind, Frank Gehry or Peter Eisenman, it is often associated with deconstructivism,²³ which results from aesthetic correlation between the instability and insecurity consistent with the Jewish history and a selected architectural form. However, according to Manuel Herz, even if there is a grain of truth in these statements, simple association of formal solutions with the Judaism is too superficial and may lead to excessive generalizations.²⁴

Manuel Herz is also not in favour of the term "Jewish architecture." He thinks that we should talk about "architecture with Jewish context." Since "Jewish architecture" is difficult to define explicitly. Even such a basic issue as whether the group should include buildings built by Jews-architects or the ones that are created for the Jewish community, including those designed by architects of other denominations, etc. is problematic.²⁵ Attempting to diagnose the "architecture with Jewish context" in Germany, Herz notes that the architecture built for the Jewish community has distinctive spatial and formal characteristics. Analysing the issue, he mentions a tendency to create expressive forms and overthrow existing design conventions, "breaking rules" as one of frequently noticeable features. Other characteristic features mentioned by him are architects using language rich in metaphors and broad references, including

²⁰ See: Lee Shai Weissbach, "Buildings Fraught with Meaning: An Introduction to a Special Issue on Synagogue Architecture in Context," *Jewish History* 25, no. 1 (2011): 1–11. Samuel Gruber, "Jewish Identity in Modern Synagogue Architecture," in *Jewish Identity in Contemporary Architecture*, edited by Angeli Sachs and Edward van Voolen (München–Berlin–London–New York: Prestel, 2004), 21–31.

²¹ The museum was opened in 2001.

²² Gavriel Rosenfeld, *Buiding After Auschwitz: Jewish Architecture and the Memory of the Holocaust* (New Haven: Yale University Press, 2010). James E. Young, "Daniel Libeskind's Jewish Museum in Berlin: The Uncanny Arts of Memorial Architecture," *Jewish Social Studies* 6, no. 2 (2000): 1–23.

²³ Dan-Ionuț Julean, "Daniel Libeskind and Aspects of Contemporary Jewish Architecture," *Acta Technica Napocensis: Civil Engineering & Architecture* 56, no. 2 (2013): 155.

²⁴ Herz, "Institutionalized Experiment," 65–66. See also: Andrew Benjamin, *Present Hope: Philosophy, Architecture, Judaism* (London: Routledge, 1997); Thorleif Boman, *Hebrew Thought Compared with Greek* (London: W. W. Norton & Company, 1970).

²⁵ Herz, "Institutionalized Experiment," 60.

historical ones. A concept which determines a bodyshape is also developed in a well thought out and consistent way. He gives examples of such projects, as the Museum in Berlin designed by Daniel Libeskind or Peter Zumthor's Topography of Terror. He finds that this kind of "radicalism"²⁶ can be analysed in a political context, as a visual and intellectual form of criticism of the German system and adopted norms.

On the other hand, however, completion and opening of most of these buildings are accompanied by very elaborate ceremonies involving the highest public dignitaries, usually organized because of inauguration of the most important projects and events of great national significance. As Herz notices, few architectural constructions outside this circle attract such interest.²⁷ A paradox is that many of these "breaking rules" and "wild" buildings are also financed by state funds. According to Manuel Herz, spectacular buildings attracting international interest are a kind of material proof that in modern Germany Jewish presence is fully accepted.²⁸ Of course, this phenomenon is complex and multidimensional, as it touches difficult problems related to, among others, memory and commemoration, or the issue of historical social responsibility which is particularly strongly present in Germany.²⁹ According to Herz, interestingly and significantly this situation even leads to the institutionalized form of "breaking the rules," which is a kind of "therapy" and an attempt of the German Government to free themselves from the "unbearable yoke" of the Holocaust.³⁰ The government provides the architects with small space where they can "pursue anarchy," not undermining, not even touching system foundations, while becoming a spectacular ornament. Herz calls this process "an institutionalized experiment."³¹ At the same time attractive architectural forms show that Jews living in Germany do not have to hide in the shade.³² Pointing to the ambivalence of the existing situation, Herz believes that even an institutionalized form of artistic expression has a positive value.

²⁶ A design of the Museum in Berlin developed by Daniel Libeskind was granted the first award for "radicalism of the form." Artur Kamczycki, *Muzeum Libeskinda w Berlinie. Żydowski kontekst architektury* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2015), 8.

²⁷ Herz, "Institutionalized Experiment," 62.

²⁸ A similar opinion is expressed by Gavriel Rosenfeld, *Building After Auschwitz...*, 18–19.

²⁹ Christian Meier, *Pamiętanie – wypieranie – zapominanie*, in *(Kon)teksty pamięci. Antologia*, edited by Kornellia Kończal (Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2014), 151.

³⁰ Herz, "Institutionalized Experiment," 63.


³¹ *Ibid.*, 64.

³² *Ibid.*, 63.

BIBLIOGRAPHY

- Benjamin, Andrew. *Present Hope: Philosophy, Architecture, Judaism*. London: Routledge, 1997.
- Boman, Thorleif. *Hebrew Thought Compared with Greek*. London: W. W. Norton & Company, 1970.
- Croft, Rosemary. "Light of the Diaspora. The New Jewish Community Centre, Mainz by Manuel Herz Architects." *Specifier* (2015). <https://www.specifier.com.au/projects/public/50035/Light-of-the-Diaspora-The-New-Jewish-Community-Centre-Mainz-by-Manuel-Herz-Architects.html> (access: February 16, 2018).
- Herz, Manuel. "Institutionalized Experiment: The Politics of «Jewish Architecture» in Germany." *Jewish Social Studies* 11, no. 3 (2005): 58–66.
- Jaeger, Falk. *Słowa przemieniły się w mury – nowa synagoga w Moguncji*. Translated by Tomasz Ch. Fuerst, Goethe-Institut, Online-Redaktion, (2011). <https://www.goethe.de/ins/pl/lp/kul/dup/zuk/pl7286672.htm> (access: April 12, 2018).
- "Jewish Community Center Mainz." *Architizer* (2011). <http://architizer.com/projects/jewish-community-center-mainz/> (access: January 12, 2018).
- "Jewish Community Centre in Mainz." *EUMiesAward* (2011). <http://miesarch.com/work/2086> (access: April 16, 2018).
- Jewish Identity in Contemporary Architecture=Jüdische Identität in der zeitgenössischen Architektur*, edited by Angeli Sachs and Edward von Voelen. München–Berlin–London–New York: Prestel, 2004.
- Julean, Dan-Ionuț. "Daniel Libeskind and Aspects of Contemporary Jewish Architecture." *Acta Technica Napocensis: Civil Engineering & Architecture* 56, no. 2 (2013): 154–166.
- Kamczycki, Artur. *Muzeum Libeskinda w Berlinie. Żydowski kontekst architektury*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2015.
- "The Light of Diaspora." *HunterDouglas* (November 8, 2011). <http://www.hunterdouglas.cn/en/news-1010.html> (access: April 12, 2018).
- Manuel Herz Architects, *Mainz*. <http://www.manuelherz.com/synagogue-mainz> (access: February 10, 2018).
- Meier, Christian. *Pamiętanie – wypieranie – zapomnianie*. In: *(Kon)teksty pamięci. Antologia*, edited by Kornellia Kończal. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2014, 141–160.
- Rosenfeld, Gavriel. „Blessing a Building – Building a Blessing.” *Forward* (20 September 2010). <http://forward.com/culture/131712/blessing-a-building-building-a-blessing/> (access: April 16, 2018).
- . *Building After Auschwitz: Jewish Architecture and the Memory of the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 2011.
- Ruins of Modernity*, edited by Julia Hell and Andreas Schönle. Durham–London: Duke University Press, 2010.
- Weissbach, Lee Shai. "Buildings Fraught with Meaning: An Introduction to a Special Issue on Synagogue Architecture in Context." *Jewish History* 25, no. 1 (2011): 1–11.
- Young, James E. "Daniel Libeskind's Jewish Museum in Berlin: The Uncanny Arts of Memorial Architecture." *Jewish Social Studies* 6, no. 2 (2000): 1–23.

Jakub Petri

 <https://orcid.org/0000-0002-0584-470X>

Jagiellonian University
Institute of Philosophy
kuba.petri@gmail.com

UNDER CONSTRUCTION: URBAN PRACTICES OF TERRAIN VAGUE IN UPPER SILESIA

Abstract

The Silesian conurbation consists of large amounts of terrains of uncertain status. Empty areas left after closed coal mines, ironworks, decommissioned working-class recreation zones or simply SLOAPS (Spaces Left Over After Planning) tend to be increasingly noticed by Silesian citizens nowadays and the experience of *terrain vagues* has become an important factor shaping their daily routine. The article covers the one, chosen distinct Silesian *terrain vague* location: the landscape park *Żabie Doly* (situated in municipalities of Bytom – Chorzów – Siemianowice Śląskie) in a quest to investigate the „unintentional landscape” as a place of different independent urban practices, undertaken by inhabitants. *Terrain vague* is being presented as an opportunity rather than a burden for a modern urban planning.

Keywords:

Silesia, wastelands, landscape aesthetics, unintentional landscape, terrain vague, urban practices “non-design” policy

1. FORST & HÜTTE

A quick look at the old Prussian map from the beginning of the XXth century reveals at once the correlation between extensively wooded grounds and new industrial zones, popping up in almost every Silesian district. The *Forst & Hütte* pattern seems to visually determine the quality of the whole Silesian landscape. *Forst* is the German synonym for *Wald*, which means „the forest”, and is present in the early XXth century Silesian naming, marking large, forested

areas surrounding cities, eg. *Myslovitzer Forst*. The *Hütte* denotes the hut or cottage house, however it is also visible in the naming of industrial plants eg. *Eisenhütte* („ironworks”) or even in the names of whole districts, developed on the basis of old factories eg. *Laurahütte*.¹ The Silesian writer Szczepan Twardoch draws attention to the fact of a specific transition that took place at the beginning of the XXth century, both in the Silesian mentality and landscape. The process was determined by a passage from the culture of gradient, fluid spatial borders, cultivated in the local, old rural culture to strict, formal, geometric measures, performed in modern, industrial culture.² Rethinking Twardoch’s metaphors, one could say that the settlement process, taking place in Silesia during the whole XXth century, was a shift between the opposites of nature and industrial culture, and those elements seem to still be extremely important for the local landscape theory.

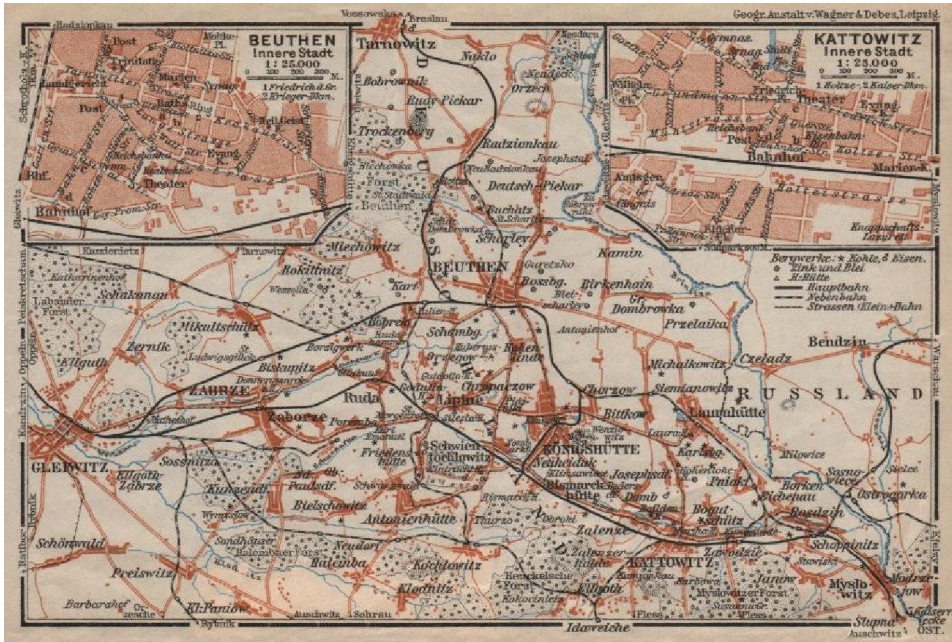


Fig. 1. The Prussian map of the Upper Silesia, 1910. Typical mix of nature and industry: forest (*Germ. Forst*) and ironworks (*Germ. Hütte*).

Source: *Northern Germany as far as the Bavarian and Austrian frontiers: handbook for travelers* (Leipzig: Karl Baedeker 1910), 409.

¹ *Laurahütte* – ironworks located in the center of the city of Siemianowice Śląskie, from which the informal name of the district was derived.

² Szczepan Twardoch, *Drach* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2014).

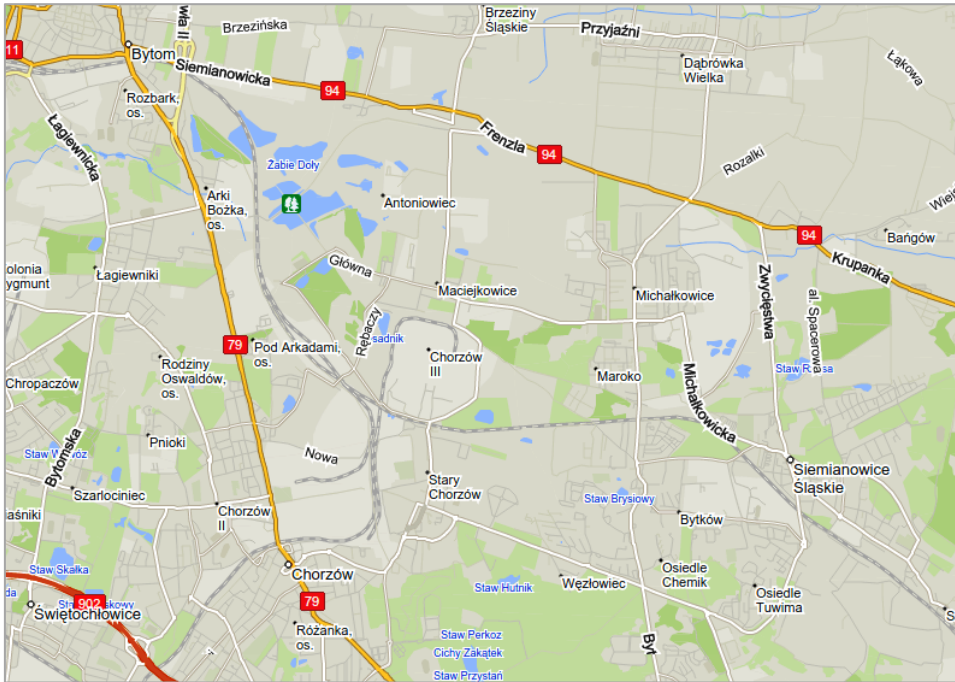


Fig. 2. Contemporary map of the territory between Silesian municipalities of Chorzów, Siemianowice Śląskie and Bytom including Park “Żabie Doly” [Frog Ditches].
Source: <https://mapa.targeo.pl/18.9742547,50.3202431,23>.

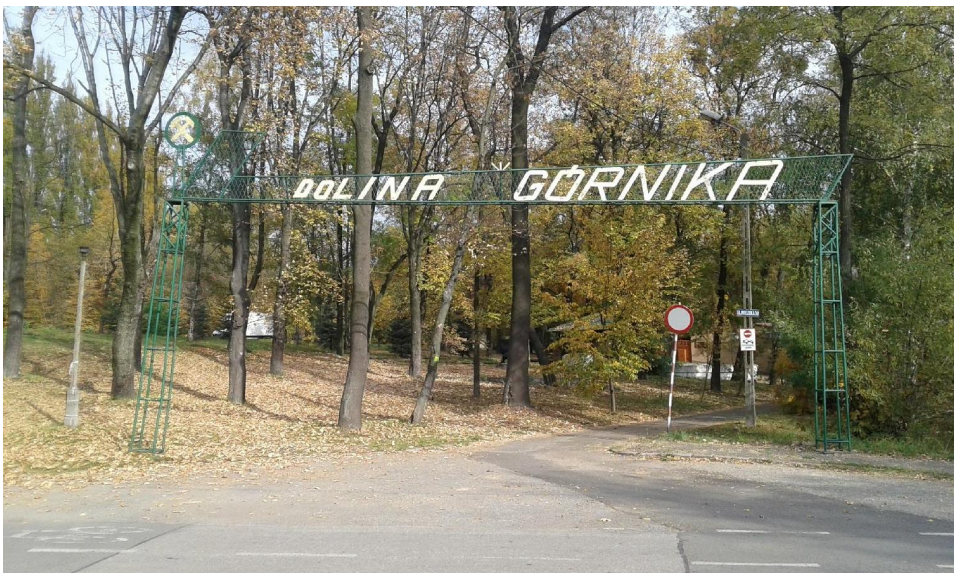


Fig. 3. Park “Dolina Górnika” [The Miner's Valley], the main entrance. Photo by Jakub Petri.

2. THE UNINTENTIONAL LANDSCAPE

The overpresence of the so-called interstitial spaces seems to be specifically characteristic for modern Silesian conurbation, as its development was based, for more than one hundred years, on rapid industrialization and deindustrialization processes, of both organized and chaotic nature, that were taking place in relatively undetermined, mainly uninhabited, natural spaces. The lack of a strong, determining local urban context, but also the history of the region, created the possibility to act experimentally for planners and developers and resulted in at least four specific periods, shaping the Silesian landscape.³

- Prussian planning – up to 1919: based on the idea of patronage settlements for workers.⁴
- Polish and German state planning in 1922–1939: industrialization during the time when the eastern part of Upper Silesia became an autonomous province under the rule of Poland, and under conditions of trade war.⁵
- 1945–1989: socialist central planning.⁶
- 1989–today: deindustrialization and redevelopment of local identity.⁷

The result of the aforementioned processes is visible in the production of specific leftover, unfinished or decontextualized spaces. On that occasion, it is important to note, that during the last century, due to three local uprisings, World War II, socialism era and early period of Polish capitalism, Silesian citizens repeatedly lost their “city genetics,” witnessing multiple processes of rapid restructuralization of their neighborhoods.⁸ The final, spatial effect of all those

³ Most of modern Silesian cities are no older than 150 years. At the same time, there exist in Silesia a group of very old cities like Bytom (ger. *Beuthen*), however their number and area was not adequate to free spaces surrounding them and this old Silesian urbanism could not provide the context for new settlements and industrial projects from the beginning of the XX the century.

⁴ Eg. *Gieschewald* (Giszowiec) is the settlement based on Ebenezer Howards “the garden city” concept, designed and developed by Zillman brothers in vicinity of Katowice for the Giesche mining company.

⁵ The period of the development of the proper Modernism in the area. Eg. modern style urbanism in the southern districts of Katowice.

⁶ The period of the socialist realism. Eg. the great projects like WPKiW (Wojewódzki Park Kultury i Wypoczynku), the huge park planned in the scale of the whole province.

⁷ The period of rapid deindustrialization and later modern urbanism, based on the idea of redeveloping local identity. Eg. “Strefa Kultury” – the culture zone in Katowice with its famous objects like NOSPR (The Polish National Radio Symphony Orchestra) building and the Silesian Museum.

⁸ “City genetics” is a technical term coined by Polish architect Tomasz Konior to describe a matrix of aesthetic relations between citizens and urban environment, which has been formed during centuries of urban development. According to Konior, we can speak about certain kind of “urban DNA”, that is passed from generation to generation in the context of the local urban history. On Tomasz Konior concept of “city genetics” see: Jakub Petri, “Garden Cities of Katowice: A study of Cityholia,” *Art Inquiry: Recherches sur les Arts*, vol. XVIII (2016).

perturbations can be recognized in terms of a “non design” phenomenon.⁹ However, Gandy points out that “non design” spaces seem to construct even larger category of an “unintentional landscape:”

The presence of unintentional landscapes invites reflection on the difficulties in defining marginal or interstitial spaces, or indeed the concept of landscape itself. In some cases, so-called wastelands or *terrain vague* have been appropriated as spaces of adventure or discovery. In other cases, these anomalous spaces have been the focus of anxiety or disdain, or simply erased on account of their putative “emptiness” to make way for more lucrative forms of land use. In recent years however, fragments of spontaneous nature have been incorporated into landscape design, or even mimicked through the adoption of “wasteland aesthetic”. Marginal spaces appear to transcend existing Eurocentric circuits of landscape discourse by offering multiple meanings and manifestations. Indeed, the cultural and scientific interest in these spaces lies precisely in their complexity and uncertainty.¹⁰

3. PARK „ŻABIE DOŁY” AS AN UNINTENTIONAL LANDSCAPE

There was certainly no significant intention to create landscape park in the triangle between municipalities of Chorzów, Siemianowice Śląskie and Bytom. In fact, after recognizing that the postindustrial area is highly polluted by zinc and lead waste, the authorities simply could not use these spaces for housing projects. The terrain consisting of artificial lakes (of square, triangular or oval shape), railway system, paths, small forests, causeways and slag heaps was labeled as a landscape park and under rather unclear conditions has become available to people for recreational purposes. Then, in 1997, the story of the official “revitalization” of the area begins (fig. 4, 5).

However, until 2018, the activity of the authorities was very limited, as it resulted only in preventing the entrance for cars, simply by putting large, concrete components in several strategic places. Due to the lack of space management, the nature had more than two decades to reshape the place and interact with man-made structures left over in the spot.

⁹ The “non design” category is used by Mathew Gandy to describe interstitial and marginal spaces in their ecological, environmental aspect. The “non design” effect in Silesia landscape is an organic product of historical and socio-political processes of urban space creation. Alternative vocabularies for wastelands that begin to move away from emphasis on their utilitarian characteristics include “edgelands”, “interim spaces”, “interstitial spaces”, and especially the term *terrain vague* which is connected with radical architectonic discourse. The diverse alternative lexicon for marginal spaces also intersects with emerging ecological insights that seek to valorize specific forms of biodiversity or the serendipitous aesthetics effects of “non design.” M. Gandy, “Marginalia: Aesthetics, Ecology and Urban Wastelands,” *Annals of the Association for American Geographers*, 103, no. 6 (2013): 1302.

¹⁰ Matthew Gandy, “Unintentional Landscapes,” *Landscape Research*, 41, no. 4 (2016): 433.

In fact, the actual location consists of two separated areas, divided from the former industrial zone: “Dolina Górnika” [The Miners Valley, fig. 3] and actual landscape park “Żabie Doły” [Frog Ditches, fig. 2]. Whereas the Valley is fully accessible and serves as a place for picnics and fishing, the carefully separated landscape park seems to lack the defined features. It was taken under protection however, due to the truly amusing fact of a rapid development of birds colonies, that took place in this severely polluted location. At present times, the terrain is inhabited by 129 species of birds, 76 of which are nesting in the area. Surprisingly, the local environment which recreated itself during the last two decades on 6 million tons of waste, consists now of diverse habitats, in which 251 species of plants have been observed, among them some protected ones (eg. *hippobae rhamoides*).¹¹ Based on these facts, it is not surprising, that the actual urban policy of neighbor cities is officially focused on the possibilities of reshaping the region into the fully protected natural reserve. In this context, however, it is important to recognize also the paradoxical nature of changes that have occurred in the area. Processes of revitalization of the place were mostly spontaneous, not “intentional,” as that category belongs only to our human activities, and human, as a shaping factor, was absent there for more than twenty years.¹² It is important then to note some serious claims concerning further human steps in the matter of revitalization of the spot. Gernot Böhme, pointing out the difference between aestheticization of nature (in the form of a classic bourgeois aesthetics) and ecology, stresses the fact, that to understand aesthetics as a part of ecology, it is necessary to recognize the latter in terms of communication structures.¹³ Transferring this demand on the already discussed ground, one could say, that the quality of the revitalization process lies in the course of the process itself, not in some possible human intervention, nor in the separation of natural life, but in the balance of the information system, containing both “human” and “natural” elements. At “Żabie Doły” park, this objective seems to be obtained till present, because thanks to the boundary conditions set already in the end of the previous century, the right balance between the two factors has been provided. It is important to note, that this complicated homeostasis was possible thanks to determinations ongoing at least, at three different levels.

Level one: the terrain design

The original terrain design of the landscape park „Żabie Doły”, consisting of grid of heaps, intersecting with railway sections, by viaducts, seems to determine the unique landscape experience based on polarity between geometry and irregular, natural forms.

¹¹ See <https://www.bytom.pl/zespol-przyrodniczo-krajobrazowy-zabie-doly>

¹² People were present there only as passers-by, visitors, not acting agents.

¹³ Gernot Böhme, *Filozofia i estetyka przyrody* (Warszawa: Oficyna Naukowa, 2002), 44–45.

Level two: functions

The terrain has been used due to rather non-invasive functions, such as leisure, ecological forms of communication (walking, cycling), and traditional net of transport, yet incorporated in the terrain setup (railway system).

Level three: “aesthetic factor”

The “non-design” policy let citizens to develop their own relations with the area, reflecting their inherited aesthetic patterns, appealing to a local model of an urban identity (city genetics).

4. THE “TERRAIN VAGUE” IN PROGRESS

It was a Catalan architect and philosopher Ignasi Solà-Morales, who coined the term *terrain vague* to describe a specific class of empty, abandoned areas in a city frame. Instead of following classical concepts, linking such spaces to a category of dystopia, Solà-Morales tended to perceive them as spaces of polarization, filled with series of interesting occurrences and possibilities.¹⁴ It is important to note, that the nature of these possibilities occurs rather not as an economical or social, but can be characterized more in terms of an individual, aesthetic experience. Terrain vague seems to work then as a paradox: a productive negative of the city, which creates a sphere of freedom and authenticity for a citizen.¹⁵ Members of the artistic collective called “Stalker” referred to such places as “actual territories” to stress the aspect of negotiation and transition of the *terrain vague*:

the actual territories constitute the built city’s negative, the interstitial and the marginal, spaces abandoned or in the process of transformation. These are the removed *lieux de la mémoire*, the unconscious becoming of the urban systems, the spaces of confrontation and contamination between the organic and the inorganic, between nature and artifice [...] The term ‘actual’ indicates the process in which space comes to being.¹⁶

In this context, „Żabie Doły” landscape park can be recognized as a typical *terrain vague* location, which can be confirmed on three already mentioned levels of its existence (see fig. 4–10).

¹⁴ Ignasi Solà-Morales, “Terrain Vague,” in: *Anyplace*, ed. Cynthia C. Davidson, (Cambridge: MIT Press, 1995), 118–123.

¹⁵ On a *terrain vague* concept as a space of somatic intervention see Francesco Careri, “Transurbance,” in: *Terrain Vague: Interstices at the Edge of the Pale*, ed. Patrick Baron, Manuela Mariani (New York: Routledge, 2014).

¹⁶ STALKER Manifesto [Lorenzo Lomito, 1996], in: Francesco Careri, *Walkscapes: Walking as an aesthetic practice*, (Ames: Culicidae Architectural Press, 2018), 166.

Nature vs geometry

The terrain design of “Żabie Doły” is the result of a radical intersection between natural elements (which have been constituting the place from centuries) and modern, industrial frame of regular, geometric arrangements (photos 3–9). For more than twenty years now, nature has been testing the limitations of the leftover industrial setup, creating the strong feeling of tension between organic powers and the withstanding man-made, geometric components. The remembrance of the region’s bygone glory is balanced by the influence of nature: birds sneaking their nests and different species of plants popping up on heaps and viaducts. The old industrial setup seems to create a frame for spontaneous natural interventions.

Noise vs silence

At a first glance, functions attached to the area of the landscape park appear paradoxical. Apparently, there seems to exist a strong contradiction between leisure purposes and traditional, extremely noisy, railway communication system. Each fifteen minutes or even more often, the area is filled with extreme noise of coal transports heading to the railway station in the city of Bytom. However, just after seconds, the terrain is once again filled with delicate sounds of trees rustling and birds singing. The structure of the interval is still, as it is regulated by a strict railway timetable. Birds and other small animals inhabiting the space, obviously have learned how to coexist in such conditions and simply ignore the noise. What is more, the sonic rhythm of the area seems to appear also as “natural” for humans visiting the region. The obviousness of existence of bipolar experience, spread between the appreciation of nature and the world of human technology, seems to be a derivative from the original “Forst & Hütte” aesthetic experience pattern, inherited from the previous generations as a part of local “urban genetics”.

Finished vs unfinished

“Żabie Doły” area seems to appear both as a finished and unfinished space. For sure, its geometrical design, railway intersections and borders of surrounding cities, determine it to stay in the previous shape. However, the fate of the region remains uncertain. On the one side, due to its environmental qualities, local authorities insist on transforming it into a natural reserve. On the other, there have been recently conducted some serious revitalization works, which interfere with an idea of wildlife protection. Almost half million euro have been spent from the Operational Program of the Silesian Province (2014–2020) on works including planting new trees, installing road signs for bicycles and pedestrians (!) and redeveloping leisure infrastructure, such as barbecue sheds and benches. It is important to note however, that in parallel, there have been provided some other implementations, which appear as a step in a right direction. First of all, the net of original viaducts have been secured and made more accessible for passers-by. Secondly, the new idea of redeveloping organic pathways seems to fit perfectly, as it helps to sustain the ecological aspect of the space.



Fig. 4–5. “Żabie Doły”, typical forms: tringular lakes, short paths built during the “revitalisation process” in 2018 (left), mix of paths, trees and railway system (right). Photo by Jakub Petri.



6. Above. “Żabie Doły”, typical intersections of railway viaducts and natural paths. Photo by Jakub Petri.

Fig. 7–8. Left and above. “Żabie Doły”, examples of “revitalization process” absurdities. Photo by Jakub Petri.



Fig. 9. “Żabie Doły,” space still in progress: concrete geometric blocks guarding the terrain of future natural reserve. Photo by Jakub Petri.

Fig. 10. Boundary between two areas: “Dolina Górnika” – the old recreation area for miners and the area of postulated nature reserve “Żabie Doły.” Photo by Jakub Petri.

 5. PROBLEMS AND SOLUTIONS


One can ask, if once discovered, is there any future for the *terrain vague*? Of course, such spaces from their very nature appear as transitional and temporal. If, following the idea proposed by the Stalker group, we call them as “actual territories”, our expectations should include the fact of their short duration. Although, this does not negate the sense of including such territories in urban planning. Paradoxical longevity of such *terrain vague* locations as famous “Alps” in Katowice proves a fact that in such cases, the less we care, the more we obtain.¹⁷ If we concentrate mainly on sustaining recognized qualities of the spot, it is very likely that even the next generation will enjoy visiting “Żabie Doły.” However, if authorities and activists will follow a temptation of improving the space by investing funds into cultural performances and redevelopment of leisure infrastructure, there is no hope for sustaining the *terrain vague* status of the spot. The game is worth trying, as nowadays we are facing a lack of free spaces which let citizens to follow their inherited cultural habits and redevelop them into up-to-date lifestyles.

BIBLIOGRAPHY

- Böhme Gernot. *Filozofia i estetyka przyrody*. Translated by Jarosław Marecki. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2002.
- Careri Francesco. *Walkscapes: Walking as an aesthetic practice*. Ames: Culicidae Architectural Press, 2018.
- Gandy Matthew. “Marginalia: Aesthetics, ecology and Urban Wastelands.” *Annals of the Association for American Geographers*, 103, no. 6 (2013): 1301–1316.
- . “Unintentional Landscapes.” *Landscape Research*, 41, no. 4 (2016): 433–440.
- Northern Germany as far as the Bavarian and Austrian frontiers: hand-book for travelers*, Leipzig: Karl Baedeker, 1910.
- Petri Jakub. “Garden Cities of Katowice: A Study of Cityholia.” *Art Inquiry: Recherches sur les Arts*, vol. XVIII (2016): 127–143.
- Solà-Morales Ignasi. “Terrain Vague.” In: *Anyplace*. Edited by Cynthia C. Davidson. Cambridge: MIT Press, 1995.
- Terrain Vague: Interstices at the Edge of the Pale*. Edited by Patrick Baron, Manuela Mariani. New York: Routledge, 2014.
- Twardoch Szczepan. *Drach*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2014.

¹⁷ “Alps” is a neglected postindustrial area, located between the cities of Katowice and Siemianowice Śląskie. Yet in the 1970s., it was an illegal playscape for children from the surrounding blocks of flats. Some interesting photos show a famous Polish mountaineer Jerzy Kukuczka, collecting his first climbing experiences in the area.

Mateusz Salwa

 <https://orcid.org/0000-0003-4988-8912>

University of Warsaw

Institute of Philosophy

mateusz.salwa@uw.edu.pl

THE EVERYDAY AESTHETICS OF PUBLIC SPACE*

Abstract

The main claim of the article is that everyday aesthetics conceived as a philosophical analysis of everyday objects and situations offers a theoretical perspective that may be applied to the aesthetics of public space. Analysed in aesthetic terms, the public space may be thought to be a space that offers an aesthetic experience to the widest possible public. I contend that the aesthetic quality of public space should be a quality that favours positive experiences of the everyday, banal practices taking place in it. Accordingly, designing public space should consist in making it “everyday experience-friendly.” My argument will be illustrated by the example of a site-specific installation, the *Oxygenator*, created in Warsaw by Joanna Rajkowska, whose intention was to offer people an ordinary place where they could meet in a “healthy atmosphere.”

Keywords:

aesthetics, everyday aesthetics, public space, Joanna Rajkowska

1. A SOCIAL AESTHETICS

The concept of public space is used mainly by urban planners, architects, or landscape designers and is usually analysed in social or political terms; as such, it is often conceived of as a common good. It is thought to be a space that can favour or corrupt interpersonal relations, which is one of the reasons why it should be carefully designed and managed. Although its aesthetic aspects come to the foreground within professional discussion, quite often, debaters tend to understand aesthetics in a very general way – either as adding aesthetic qualities to public spaces and buildings or as creating public art. Given the political

* The article was prepared thanks to the support of the National Programme for the Development of Humanities of the Minister of Science and Higher Education of the Republic of Poland (2016–2020): grant no. 0059/NPRH4/H2b/83/2016.

significance of public space, the above approach has recently been backed up by the idea of thinking of politics itself in aesthetic terms.¹

It seems however, that the above perspectives remain blind to an issue that is crucial when the aesthetic dimension of public space is to be taken into consideration, namely, the fact that a public space – understood in aesthetic terms – is a space that is public only in so far as its aesthetic qualities are public.² From this point of view, such urban phenomena that endanger public spaces, such as gentrification or privatization of space, are not only political but also aesthetic. One may even venture the claim that they are aesthetic above all, as they are sensed well before they are described in a discourse.

It is generally agreed that “convivial spaces”³ or “third places,” that is, “informal public gathering places”⁴ located in between “first places” (homes) and “second places” (offices), are indispensable elements of contemporary cities if they are supposed to be liveable environments for their dwellers, who need occasions and places where they can freely meet, exchange ideas, and solve daily problems. If such places are to exist – and where the proof of their existence is given by the numbers of people gathering in them – they have to be designed and managed in such a way as to be inviting and inclusive. Arnold Berleant postulates creation of social aesthetics that would be an “art of complex social and environmental organization,” claiming that it “may [...] *be* a kind of environmental aesthetics”⁵ able to create certain social situations. He describes the latter as follows:

A social situation, then, displays the characteristics of an aesthetic situation when its perceptual and other characteristic aesthetic features predominate: full acceptance of others, heightened perception, particularly of sensuous qualities, the freshness and excitement of discovery, recognition of the uniqueness of the person and the situation, mutual responsiveness, an occasion experienced as connected and integrated, the abandonment of separateness for full personal involvement, and a relinquishing of the restrictions and exclusivity that obstruct appreciation. A social aesthetic, then, is full integration, integration equally of the personal and the social, a goal as much social as it is aesthetic.⁶

¹ Jaques Rancière, *The Politics of Aesthetics: The Distribution of the Sensible*, trans. Gabriel Rockhill (London: Continuum, 2006); Crispin Sartwell, *Political Aesthetics* (Ithaca: Cornell University Press, 2010).

² Cf. The volume *Esthétique et espace public* of the journal *Cosmopolitique* 15, 2007.

³ Henry Shaftoe, *Convivial Urban Spaces: Creating Effective Public Places* (London: Earthscan, 2008), 56–63.

⁴ Ray Oldenburg, “Our Vanishing «Third Places»,” *Planning Commissioners Journal* 25, (1996/1997): 6–10.

⁵ Arnold Berleant, “Ideas for a Social Aesthetics,” in *The Aesthetics of Everyday Life*, ed. Andrew Light and Jonathan M. Smith (New York: Columbia University Press, 2005), 30; original italics.

⁶ Berleant, “Ideas for a Social Aesthetics,” 31.

It is through the lenses of this theory that the issue of the aesthetics of public space should be discussed. Two questions are of primary importance for such a discussion: what does it mean for a public space to be aesthetic? What aesthetic values should a space have in order to be public?

In what follows, I shall try to offer a provisional answer to these questions by referring to the concept of everyday aesthetics and by illustrating my argument with an example of a “convivial place” created a decade ago in Warsaw.

2. PUBLIC SPACE AND EVERYDAY AESTHETICS

Public space may be understood in aesthetic terms as a space whose aesthetic values are or may be shared by people in the sense that they are publicly accessible or – in other words – as a space which is “an aesthetic common”⁷ offering an aesthetic experience to the wider public. Of course, an aesthetic experience does not necessarily have to be positive, but if a public space is to exist, that is, if it is to attract people, it should be a space that generates positive aesthetic experiences. It has to be a space that invites as many people as possible and thus is shared by them in the simplest sense of physical presence or engagement (etymologically speaking the adjective *convivial* comes from “living together”). Only in this way can a place really be a common place. In other words, a public space is truly public when it is lively, when it creates occasions for various people to meet, preventing them from privatizing a place that they might otherwise consider solely their own. As such, it should be as inclusive as possible or otherwise it follows the risk of being public only nominally.

Of course, such a cursory definition may sound utopian, it may even seem to be an expression of a totalitarian idea based on the assumption that what is needed is a space devoid of any sort of conflicts and hence on the idea that a public space is a space where people are perforce harmonized and unified. Yet, it does not have to be so; as I contend, it is possible to create an aesthetic public space that is heterogeneous in the sense that it is open to various, sometimes discordant, aesthetic experiences. Everyday aesthetics understood as a theoretical approach with practical ramifications seems to open up the possibility of achieving this goal – that is, it allows one to create a space welcoming different subjects without forcing them to be alike even though a sort of aesthetic consensus has to be achieved.⁸

⁷ Arnold Berleant, “The Aesthetic Politics of Environment,” in *Aesthetics Beyond the Arts. New and Recent Essays* (Farham: Ashgate, 2012), 181–193.

⁸ Cf. Johannes Müller-Salo, “Informed Aesthetic Consensus and the Creation of Urban Environments,” *Polish Journal of Landscape Studies* 2–3 (2018).

If we think of a public space in aesthetic terms, it is useful to replace the idea of public space with the idea of cityscape or – putting it more generally – landscape. A landscape is a phenomenon that is aesthetic *par excellence* and combines publicness and space.

On the one hand, the idea of landscape stems from the tradition of depicting picturesque views, places which public taste acknowledged as aesthetically appealing and hence worthy of an artistic record; on the other, it is rooted in administrative issues, since it used to be associated with a space understood in a political sense – that is, possessing publicly recognized borders and populated by a community.⁹ In other words, the landscape may be seen as “a travelling concept,”¹⁰ moving across different disciplines, some of which underline its aesthetic or intersubjective aspects whereas others focus on its objective dimension.

This duplicity is very well illustrated by a concise definition of the term *landscape* offered in 2000 by the European Landscape Convention (ELC) that states that a landscape is “an area, as perceived by people.”¹¹ It is enough to follow the etymology of the term *aesthetics* in order to handle the word *perception* used in the definition as a metonymy standing for aesthetic experience in general. As a result, a landscape turns out to be “an area (or public space) as aesthetically experienced by people.”

Even if it is a purely bureaucratic document, the ELC is conceptually important as it promotes a conspicuous theoretical shift. The landscape – as is explained in the preamble – is not conceived of as an aesthetically or otherwise spectacular place. A landscape – or cityscape as a sort of landscape – may be ordinary, dull, even degraded in every possible respect and nevertheless it is, as such, worthy of attention and proper management, including protection.

This break with the aesthetic tradition is based on yet another twist. Contrary to the approaches that treated landscapes as objective and hence possible to identify and define via an external observer – be it a lawgiver, geographer, or historian – the convention treats landscapes as spaces which exist in so far as they are lived by people who reside in them and who experience them one way or another. What is more, in many respects, such everyday landscapes are even more important than the spectacular ones, as they are the areas where people usually dwell and thus are associated with their identity.

⁹ See e.g. Kenneth R. Olwig, “Recovering the Substantive Nature of Landscape,” *Annals of the Association of American Geographers* 86, no. 4 (1996): 630–653.

¹⁰ Mieke Bal, *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide* (Toronto: Toronto University Press, 2002).

¹¹ “The European Landscape Convention,” <https://www.coe.int/en/web/landscape/about-the-convention>, accessed December 15, 2018.

Assuming this perspective, one should think of a cityscape mainly in emic terms, that is, think of it as a space which is experienced from within by people. What then makes a cityscape worthy of consideration is the fact that what counts more is how it is experienced by people and less what it is in itself, even if it may in fact have an “outstanding universal value”¹² measured by an objective criterion.

In other words, the ELC promotes the idea that landscapes exist inasmuch as they are given to people in their everyday aesthetic experiences. It may also be interpreted as the statement that it is precisely in light of such experiences that landscapes should be designed and managed.

Another important step in landscape theory was made in 2012 when UNESCO stated that landscapes create “harmonic life conditions and wealth” and affirmed, among other things, “the importance of safeguarding and improving landscapes for the quality of daily life,” and claimed that “considering that the landscape is a common good, the right to the landscape is a human necessity.”¹³

If the ideas behind the two conventions are combined, one may claim that people have the right to a space that they may experience aesthetically in a positive way. What is at stake here is not so much a spectacular landscape that offers an extraordinary aesthetic satisfaction, but an ordinary landscape – a space that is experienced positively by people every day.

This is how, I suggest, public space should be understood inasmuch as its aesthetic aspects are concerned. If we agree on the above definition of aesthetic public space, then we may claim that, consequently, creating a public space should amount to creating common, ordinary surroundings that may be experienced aesthetically in all their familiarity – that is, to creating places whose everyday character should be such as to offer aesthetic satisfaction to people gathering there.

It would not be a gross exaggeration to contend that, contrary to, for instance, Chinese or Japanese traditions, the everyday has been discovered by Western aesthetics rather recently.¹⁴ Everyday aesthetics may be defined as a subfield of philosophical aesthetics that has been continually developed over the past two decades and based on the assumption that the traditional aesthetics identified with the philosophy of art is too narrow as it does not cover the whole

¹² “Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage,” <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/>, accessed December 15, 2018.

¹³ “The International Protection of Landscapes conference results in Declaration on Landscape,” posted September 21, 2012, <http://whc.unesco.org/en/news/943/>, accessed December 15, 2018.

¹⁴ Liu Yuedi and Curtis L. Carter, eds., *Aesthetics of Everyday Life: East and West* (Newcastle: Cambridge Scholar Publishing 2014); Yuriko Saito, *Everyday Aesthetics* (Oxford: Oxford University Press, 2010).

field of the aesthetic.¹⁵ From this perspective the Western traditional inclination to reduce aesthetic experience to the kind of experience one has in front of works of art as well as the consequent assumption that only works of art have aesthetic qualities seem unjustified. Everyday aesthetics is then a way to “re-think”¹⁶ aesthetics and go beyond its traditional boundaries by paying attention to objects, events, places, and activities that constitute people’s daily lives. Although everyday aesthetics may be said to be a separate field of inquiry, it partly coincides with environmental aesthetics, especially when the latter is concerned together with human environments.¹⁷

Traditionally, the everyday was believed to be devoid of aesthetic qualities, while everyday aesthetics – not denying that art does offer aesthetic experiences – claims that ordinary or commonplace things, activities, or places such as a *prima facie* dull street in one’s neighbourhood, chitchatting with a friend, or sipping one’s morning coffee on a square may offer aesthetic experiences that are similar or different from those offered by artworks. It is beyond the scope of this paper to present various stances on the issue of the nature of such everyday aesthetic experiences. Suffice it to say that one of the weightiest problems for aestheticians is the question of whether it is possible to aesthetically experience the everyday as everyday, that is as usual, familiar, or ordinary or whether the only way to do it is to experience the everyday as somehow unfamiliar and extraordinary.

According to Yuriko Saito, for example, “what is most important for the purpose of everyday aesthetics [is] the mode of experience based upon an attitude we take toward them [objects, places, situations].”¹⁸ She claims that we “tend to experience ‘everyday’ objects and activities, whatever they may be, mostly with pragmatic considerations,”¹⁹ which makes us insensitive to their aesthetic qualities, and hence we believe that they have nothing to offer but mundanity. She continues:

¹⁵ Yuriko Saito, *Everyday Aesthetics* (Oxford: Oxford University Press, 2010); Yuriko Saito, *Aesthetics of the Familiar: Everyday Life and World-Making* (Oxford: Oxford University Press, 2017); Thomas Leddy, *The Extraordinary in the Ordinary: The Aesthetics of Everyday Life* (Peterborough: Broadview Press, 2012); Andrew Light and Jonathan M. Smith, eds., *The Aesthetics of Everyday Life* (New York: Columbia University Press, 2005).

¹⁶ Arnold Berleant, *Re-thinking Aesthetics: Rogue Essays on Aesthetics and the Arts* (Aldershot: Ashgate, 2004).

¹⁷ Arnold Berleant and Allen Carlson, eds., *The Aesthetics of Human Environments* (Peterborough: Broadview Press, 2007).

¹⁸ Saito, *Aesthetics of the Familiar*, 10.

¹⁹ *Ibid.*

Everyday life is so familiar, so ordinary, and so routine-like that it forms a kind of background. In order for this aspect of our life to be foregrounded as the object of aesthetics, it has to be illuminated in some way to render it out-of-the-ordinary, unfamiliar, or strange: it needs to be defamiliarized.²⁰

Defamiliarization consists thus in disposing of one's habitual way of experiencing his or her everyday. For so, Saito points out:

Bringing background to the foreground through paying attention contrasts with conducting everyday life on autopilot, which puts the ingredients of everyday life beyond capture by our conscious radar. But putting something on our conscious radar and making something visible does not necessarily render our experience extraordinary. There are two sets of contrast we need to consider here. One set is being aware and attentive, contrasted with going through motions on autopilot, although it is not an unconscious state. The other contrast is between experiencing the familiar quality of the everyday and experiencing its defamiliarized strangeness. That is, I can attend to the appearance of the vegetables, their feel against my fingers and the knife, the kinetic sensation of using the knife and the staccato sound it makes, all of which are all-too-familiar, or I can experience all of these familiar things as if I am encountering them for the first time. Both of these experiences require awareness, attention, and mindfulness and contrast with chopping vegetables on autopilot. It seems to me that the contrast that is important here is not the first set between being aware and sleep-walking on autopilot, but rather the second set regarding the different characters of the experience we become aware of when we get roused out of sleep-walking on autopilot.²¹

While I am generally sympathetic with Saito's account of what it means to aesthetically experience one's everyday, I believe that it is possible to reconcile the awareness and attentiveness with which one may perform his or her quotidian activities with experiencing them as if for the first time and hence experiencing them in their "defamiliarized strangeness."

Ordinariness and extraordinariness meet whenever a daily routine is concerned: every single time we are sipping our morning coffee, we may experience this act as an ordinary one – we have done it so many times in our lives that we experience it as an act which is so repetitive that we barely notice it – and at the same time as something new, that is happening here and now only once in our lifetime. We thus have an aesthetic experience that follows the

²⁰ *Ibid.*, 11.

²¹ *Ibid.*, 24.

dialectic of repetition and difference.²² Of course, more often than not, we just hastily drink our cup of coffee down in order to have our morning dose of caffeine, which has nothing or very little to do with an aesthetic experience. There are many factors that are responsible for whether a morning coffee is put on one's experiential "radar" and thus enjoyed aesthetically, starting from the quality of the drink or the cup itself and the drinker's mood and ending with the quality of the place. Not all of these factors may be controlled, but some can, including the situational and environmental context. As Saito and others rightly claim, artworks may be very useful in offering people opportunities to change their approach. Sometimes they even require such a shift from them. It would be wrong, however, to identify this aesthetic potential in art alone. I contend that designing aesthetic public spaces consists in making them places where the everyday may be not only successfully practiced by as many people as possible, but also aesthetically enjoyed. In other words, such spaces ought to be those where the right to landscape is offered to as many people as possible.

3. *THE OXYGENATOR*

In a city like Warsaw, the aesthetic dimension of public space is a crucial problem. Even though there are a several charming places in the city, it cannot be said to be beautiful, at least not in the long-established sense. Therefore, in order to identify its aesthetic qualities, one has to go beyond the boundaries of traditional aesthetics, and everyday aesthetics is the right direction.

The reason why Warsaw has its particular "look" or "feel" is the fact that it has never been, is not, and in all likelihood will never be, a consistent space, because it is too heterogeneous and, as a product of its recent turbulent history, it bears traces of fluctuating antagonism. They are defined by three basic dichotomies: past vs future, local vs national, private vs public. Not only do these tensions determine contemporary social, economic, and political issues, but they also have a decisive influence on the aesthetic experience one may or may not have in Warsaw. Consequently Warsaw cannot be called a landscape or cityscape if we understand these terms in a traditional aesthetic manner.

It is then understandable that there have been many different endeavours to make the city more aesthetically appealing. Apart from reconstructions of historic buildings, there have been numerous attempts at adding superficial beauty to areas or buildings which were otherwise considered devoid of any aesthetic values. The most eminent example of such practices is painting post-communist blocks of flats in pastel colours. Although it is easy to deride – this

²² Cf. Elisabetta di Stefano, *Che cos'è l'estetica quotidiana* (Roma: Bulzoni, 2017).

propensity has been nicknamed *pastelosis* – it is in fact an effort to make the ordinary extra-ordinary, an effort that may be interpreted as an expression of an approach that pretends that the everyday is not there any longer, replaced by its “extra” counterpart. Another example of a tendency that is analogous but at the same time opposite to the previous one in aesthetic as well as social terms is an inclination to replace public buildings or sites with new aesthetically enhanced versions. One of the most famous central market halls (Hala na Koszykach) was torn down and recreated partly in the same style and partly with old materials, and it still is a market hall. Yet it radically changed its character and turned into a fashionable “food hall” full of posh pubs, while the goods offered there are mainly luxuries. The same holds true for all the new skyscrapers and plazas that have replaced old ruined housing and post-industrial sites. Even if such solutions are probably more convincing in aesthetic terms than the “symptoms” of *pastelosis*, they are also more exclusive as they are aimed solely at the upper middle class and at how its members imagine their spectacular everyday.

The example I would like to discuss seemed to offer a public space in which all the aforementioned tensions were somehow present and acknowledged, and yet instead of transforming them into insurmountable antagonisms managed to reconcile them.

In 2007 a Polish artist, Joanna Rajkowska, created a small garden in one of the downtown squares.²³ The artwork had a major impact on later discussions of the aesthetic qualities of public spaces in Warsaw. It was also one of the most critically acclaimed contemporary public artworks created in Poland and was interpreted in numerous ways but has never been approached from the point of view of everyday aesthetics. As Kaja Pawełek, the curator of the project writes:

Plac Grzybowski is a place suspended between different temporal orders, architectural layers, social groups. There is a synagogue nearby and a church, corporate offices and small hardware stores. Approaching the square down Próżna street is like entering from another world, another time – as if the ghetto still existed. Around, thousands of people live in drab high-rise apartment blocks – once the symbol of modern, post-war Warsaw. Among them new, symbolic, architecture has been erected – the free-market capital city's office buildings and financial institutions; top-class residential condominiums are springing up nearby. All these layers meet physically in the same space, but they are unconnected. Their residents pass each other every day, but they do not

²³ See *Oxygenator. Grzybowski Square in Warsaw*, documentary film by Joanna Rajkowska, 18:05, 2007, Poland, <https://artmuseum.pl/en/filmoteka/praca/rajkowska-joanna-dotleniacz-plac-grzybowski-w-warszawie>, accessed December 15, 2018; *Obieg* 1–2 (81–82), *Dotleniacz /Oxygenator*, 2010; Ewa Gorządek, *The Oxygenator – Joanna Rajkowska*, posted January 2015, <https://culture.pl/en/work/the-oxygenator-joanna-rajkowska>, accessed December 15, 2018.

communicate – their common space virtually does not exist. The place’s identity is fragmented, no single narrative exists. The atomised present is based on those different, incompatible layers, it is fragile, there are gaps in it, places that need to be filled, in which there sometimes flashes some afterimage of the past. The past is a sensitive subject, usually perceived as history, a duty, a form of our thinking about the past.²⁴

Grzybowski square, where her *Oxygenator* was set up, is one of the historic squares located in the heart of the city. It was designed in the 19th century; during WWII it was a part of the ghetto and subsequently destroyed and then rebuilt. For many decades it was a dull place surrounded mainly by greyish modernist blocks of flats (never painted in pastel colours) and hosted, among other things, the Jewish Theatre. In recent years it has been surrounded by numerous glass-and-steel skyscrapers built for international companies or as luxury apartments. As a result, the square became a sort of “non-place” where hardly anyone wanted to spend time or identify with.



Fig. 1. Warsaw, Grzybowski Square in the late 19th century. Photo: Public Domain.

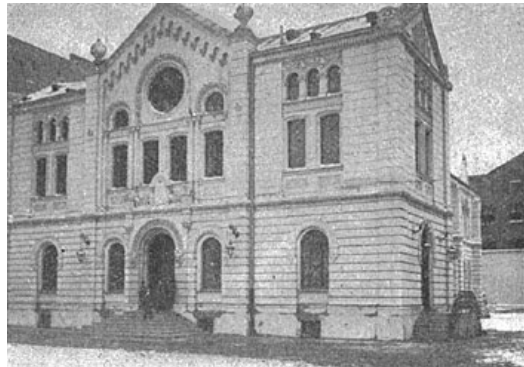


Fig. 2. Nożyk Synagogue, built in 1898–1902 next to Grzybowski Square. Today the only surviving prewar Jewish prayer house in Warsaw. Photo: Public Domain.

It is in this particular urban context that Rajkowska decided to install an artificial pond emitting oxygenated vapour and surrounded by a garden comprising rather ordinary plants. It was supposed to be a place inviting people to gather, spend some time in a friendly and healthy atmosphere, and enjoy the site. The work was intended to be open to everyone and in fact – despite inevitable criticisms on behalf of city authorities as well as certain city dwellers

²⁴ “Oxygenator 2007, Grzybowski Square, Warsaw; Centre for Contemporary Art, Ujazdowski Castle,” <http://www.rajkowska.com/en/projektyp/63>, accessed December 15, 2018 [the archival Rajkowska’s website still available at <http://www.rajkowska.com/en/>]

– the idea did work: people, mainly the elderly, from the blocks of flats as well as employees from the skyscrapers would come and sit together in this temporary neighbourhood. Due to the fact that it was quite unusual and made by a renowned artist, the work also attracted visitors and tourists.

The success of Rajkowska's work stems from, among other things, the fact that she intentionally created circumstances for people to have an aesthetic experience that spanned from the most bodily reactions to the transient atmosphere of the place to more intellectual engagement in ruminations on the past as well as the future of the district. Her creation was ordinary in three at least respects: it was a variation on a public park – that is, it was a sort of green space typical of cities; she designed it in a rather non-spectacular manner – it was an artificial pond with water lilies and surrounded by shrubs that could make one think of a rather modest backyard; finally, she created a public space which appealed to everyone's everyday experience and managed to make it aesthetically enjoyable.



Fig. 3. Joanna Rajkowska, *Oxygenator*, Grzybowski Square, Warsaw, 2007. Photo by Adrian Grycuk, CC BY-SA 3.0.

It was related to people's everyday experience because it looked familiar and offered a place for simplicities such as sitting on a bench, breathing clean air, sunbathing, looking around, talking to someone sitting nearby, etc. In other words, not only did the artist appeal to a landscape accessible to (almost) everyone, but she also triggered an aesthetic experience available to everyone

with no exceptions. The *Oxygenator* attracted visitors by offering them an “aesthetics of place,” to use Arto Haapala’s term, that – as he contends – is an occasion to “sit down and set aside the needs and demands of the everyday, and enjoy the familiar scene” in which we take aesthetic pleasure because “we know [it] well and because we are deeply rooted into [it].”²⁵ The *Oxygenator* was a space that could “hide the extraordinary and disturbing” and hence “give [...] pleasure through a kind of comforting stability, through the feeling of being at home and taking pleasure in carrying out normal routines in a setting that is ‘safe’.”²⁶ It was a place where one could “become more aware of the pleasurable aspects of the everyday.” It should be added that it provided all its visitors with an aesthetic common in the form of clean air, a nice view, and tranquillity.

At the same time, by designing almost a rural setting in the heart of Warsaw, Rajkowska created an unusual space. It was deemed to be out-of-the ordinary by the city authorities, whose beliefs about how contemporary cities usually look stood in sharp contrast with what she invented. Her work could be extraordinary for another reason. Even if it did not offer spectacular or beautiful scenery, it modified or went beyond the hitherto ordinary or familiar “feeling” of Grzybowski square. Such was, after all, her intention. She managed to create “situational frames” thanks to which “a thoroughly normal everyday experience [...] appears in a new, exceptional light, in the light of aesthetic experience.”²⁷

Rajkowska’s work was intended not only to offer “an enclave of fresh air,” that is an enclave of aesthetic commons, but also social aesthetic, by setting up “a space open to interaction and communication” that did “not propose a single viewpoint instead, but rather suspend[ed] the everyday patterns, and creat[ed] a potential space besides – but, at the same time, [was] very much here and now.”²⁸ The visitors to the *Oxygenator* were then supposed to remain immersed in their everyday and at the same time to experience it as if from afar. Engagement and an experience from afar may seem *prima facie* irreconcilable. Yet, if we understand “afarness” not as leaving behind one’s everyday, but as a condition indispensable for putting it on his or her aesthetic “radar,” then the contradiction disappears. “Afarness” turns out to be a basis for an aesthetic experience of the everyday as everyday.

²⁵ Arto Haapala, “On the Aesthetics of the Everyday: Familiarity, Strangeness, and the Meaning of Place,” in *The Aesthetics of Everyday Life*, eds. Andrew Light and Jonathan M. Smith (New York: Columbia University Press, 2005), 51.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ Hans Ulrich Gumbrecht, “Aesthetic Experience in Everyday Worlds: Reclaiming an Unredeemed Utopian Motif,” *New Literary History* 37, no. 2 (Spring, 2006): 302.

²⁸ <http://www.rajkowska.com/en/projekty/63>, accessed December 15, 2018.

4. CONCLUSION

Rajkowska's *Oxygenator* was one of those works of art that allowed people to effectively change the way they experienced their surroundings together with their daily activities. This does not mean, however, that she incited them to experience their everyday as if it had been an artwork. She managed to create a space where they could gather and aesthetically appreciate their everyday as everyday despite all the socio-economic differences among them. *The Oxygenator's* conviviality was a part of the aesthetic experience it offered.

The work lasted not more than two months. After it had been dismantled, it was supposed to be re-installed as a part of the new arrangements of the square. This never happened. Nevertheless, after initial doubts the city authorities decided to follow the artist's idea and, while reconstructing the square, they opted for a project inspired by Rajkowska's idea.²⁹ The conceptual and stylistic differences between her project and the urban new setting are obvious.



Fig. 4-5. Warsaw, Grzybowski Square. The place where Rajkowska's installation *Oxygenator* was located. The state after reconstruction of the square, 2018. Photos by Mateusz Salwa.

The latter is much less, so to speak, radical and thus much less like a third space. Although the new Grzybowski square has lost its participatory character inherent to the *Oxygenator*, and it allows for different activities (e.g., skating) on the condition that goes obey the established rules, it does seem to do well as a place where people from the blocks of flats may encounter white collar workers from the skyscrapers. And it is still not extra-ordinary, since there is nothing really spectacular about it (especially when compared to the office

²⁹ Gabriela Świtek, *Gry z architekturą. Nowoczesne powinowactwa i współczesne integracje* (Toruń: Wydawnictwo UMK, 2013), 351–353.

buildings next to it), quite the contrary – it has remained rather ordinary and everyday in character. Paradoxically, its current “polished” and “elegant” look, which the *Oxygenator* certainly and intentionally lacked, and which sparked criticisms on behalf of the admirers of the *Oxygenator*, seems to be much less out-of-the-ordinary than Rajkowska’s project, as it meets general expectations of what such squares in cities like Warsaw should be like. No matter how the new square is judged, one has to admit that it owes its present look and atmosphere to the artwork which was a successful attempt at solving a public space problem by engendering the kind of experience that everyday aesthetics is interested in and calls for.

In cities like Warsaw, whose character is heavily marked by economic, social, and cultural tensions and which causes people to dislike these urban environments, a way to make them change their mind is to arrange and manage public spaces in such a way as to make the dwellers’ daily lives aesthetically satisfactory in all their familiarity and ordinariness, individually and collectively. What joins people is, after all, their everyday existence in an urban setting, that is, a common place that does not have to be experienced as commonplace.

BIBLIOGRAPHY


- Bal, Mieke. *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide*. Toronto: Toronto University Press, 2002.
- Berleant, Arnold. “Ideas for a Social Aesthetic.” In *The Aesthetics of Everyday Life*, edited by Andrew Light and Jonathan M. Smith, 23–38. New York: Columbia University Press, 2005.
- . *Re-thinking Aesthetics: Rogue Essays on Aesthetics and the Arts*. Aldershot: Ashgate, 2004.
- Berleant, Arnold, and Allen Carlson, eds. *The Aesthetics of Human Environments*. Peterborough: Broadview Press, 2007.
- Di Stefano, Elisabetta. *Che cos’è l’estetica quotidiana*. Roma: Bulzoni, 2017.
- Gumbrecht, Hans Ulrich. “Aesthetic Experience in Everyday Worlds: Reclaiming an Unredeemed Utopian Motif.” *New Literary History* 37, no. 2 (Spring, 2006): 299–318.
- Haapala, Arto. “On the Aesthetics of the Everyday: Familiarity, Strangeness, and the Meaning of Place.” In *The Aesthetics of Everyday Life*, edited by Andrew Light and Jonathan M. Smith, 39–55. New York: Columbia University Press, 2005.
- Leddy, Thomas. *The Extraordinary in the Ordinary: The Aesthetics of Everyday Life*. Peterborough: Broadview Press, 2012.
- Light, Andrew, and Jonathan M. Smith, eds. *The Aesthetics of Everyday Life*. New York: Columbia University Press, 2005.
- Müller-Salo, Johannes. “Informed Aesthetic Consensus and the Creation of Urban Environments.” *Polish Journal of Landscape Studies*, no. 3–4 (2018).
- Oldenburg, Ray. “Our Vanishing “Third Places.” *Planning Commissioners Journal* 25, (1996/1997): 6–10.
- Olwig, Kenneth R. “Recovering the Substantive Nature of Landscape.” *Annals of the Association of American Geographers* 86, no. 4 (1996): 630–653.

- Rancière, Jacques. *The Politics of Aesthetics: The Distribution of the Sensible*, translated by Gabriel Rockhill. London: Continuum, 2006.
- Saito, Yuriko. *Aesthetics of the Familiar: Everyday Life and World-Making*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- . *Everyday Aesthetics*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Sartwell, Crispin. *Political Aesthetics*. Ithaca: Cornell University Press, 2010.
- Shaftoe, Henry. *Convivial Urban Spaces: Creating Effective Public Places*. London: Earthscan, 2008.
- Świtek, Gabriela. *Gry z architekturą. Nowoczesne powinowactwa i współczesne integracje*. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2013.
- Yuedi, Liu and Curtis L. Carter, eds. *Aesthetics of Everyday Life: East and West*. Newcastle: Cambridge Scholar Publishing, 2014.

Website content

- “Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage,” <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/>. Accessed December 15, 2018.
- Gorządek, Ewa. *The Oxygenator – Joanna Rajkowska*, posted January 2015, <https://culture.pl/en/work/the-oxygenator-joanna-rajkowska>. Accessed December 15, 2018.
- Obieg 1–2 (81–82)*, *Dotleniacz /Oxygenator*, 2010.
- Oxygenator. Grzybowski Square in Warsaw*, documentary film by Joanna Rajkowska, 18:05, 2007, Poland. <https://artmuseum.pl/en/filmoteka/praca/rajkowska-joanna-dotleniacz-plac-grzybowski-w-warszawie>. Accessed December 15, 2018.
- “Oxygenator 2007, Grzybowski Square, Warsaw; Centre for Contemporary Art, Ujazdowski Castle.” <http://www.rajkowska.com/en/projektyp/63>. Accessed December 15, 2018 [the archival Rajkowska’s website still available at <http://www.rajkowska.com/en/>].
- “The European Landscape Convention.” <https://www.coe.int/en/web/landscape/about-the-convention>. Accessed December 15, 2018.
- “The International Protection of Landscapes conference results in Declaration on Landscape,” posted September 21, 2012. <http://whc.unesco.org/en/news/943/>. Accessed December 15, 2018.

Agnieszka Rejniak-Majewska

 <https://orcid.org/0000-0003-1371-999X>

Uniwersytet Łódzki

Instytut Filozofii

agnieszkarejniak@filozof.uni.lodz.pl

ESTETYZACJA BEZ GRANIC? O (KONFLIKTOWEJ) KOMPLEMENTARNOŚCI ETYKI I ESTETYKI*

Abstrakt

Artykuł stanowi komentarz do książki *Między etyką i estetyką. Rozważania nad problemem estetyzacji* (Toruń, 2017). Analizę koncepcji prezentowanych w książce poprzedza przypomnienie kontekstu wcześniejszych dyskusji nad problematyką estetyzacji, w szczególności polskiej recepcji tej tematyki, poczynwszy od lat 90. dwudziestego wieku. O ile estetyzacja powierzchowna, rozumiana jako marketingowa i PR-owa strategia upiększania, spotykała się zazwyczaj z krytyką, bardziej pozytywnie przyjmowano postmodernistyczny, antyfundamentalistyczny program „estetyzacji głębokiej”. Omawiana antologia tekstów wprowadza nowy akcent w stosunku do wcześniejszych dyskusji, skupia się bowiem na relacji etyki i estetyki. Choć zostały w niej uwzględnione różne perspektywy, autorzy antologii opowiadają się za nieredukowalną potrzebą etycznych miar i wzajemną komplementarnością etyki i estetyki. Teksty zgromadzone w książce zaprzeczają w tym sensie tezie Wolfganga Welscha, że „współcześnie etyka sama przeobraża się w subdyscyplinę estetyki”.

Słowa kluczowe:

estetyzacja, etyka, estetyka, Søren Kierkegaard, Wolfgang Welsch, Rafał Michalski

Poczynwszy od uwag Waltera Benjamina na temat „estetyzacji polityki”, po diagnozy dotyczące ponowoczesnej estetyzacji życia codziennego, obserwacje na temat procesów estetyzacyjnych były przede wszystkim domeną badaczy społecznych, antropologów współczesności, dopiero w dalszym planie estetyków. Nie powinno to dziwić: idzie tu bowiem o przemiany postaw społecznych i reguł społecznej integracji, style życia, a nie zjawiska, którymi teoria estetyczna zwykła się tradycyjnie zajmować. Znacząca estetyka filozoficznej przywiązuje do jej humanistycznych kanonów, wobec tych przemian,

* Tekst jest artykułem recenzyjnym poświęconym książce *Między etyką a estetyką. Rozważania nad problemem estetyzacji*, red. Kinga Kaśkiewicz, Rafał Michalski, Tomasz Siwiec, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2017, 370 stron.

będących przede wszystkim ekspansją konsumpcyjnych zachowań i postaw, może odczuwać frustrację. Po pierwsze dlatego, że ich ubocznym skutkiem jest degradacja i zbanalizowanie samego terminu „estetyka”. Na ten prozaiczny, acz znamieny fakt zwracają uwagę we wstępie do antologii zatytułowanej *Między etyką i estetyką. Rozważania nad problemem estetyzacji*, jej redaktorzy Rafał Michalski i Kinga Kaśkiewicz. Pojęcie, z którym jako estetycy akademicy chcielibyśmy się utożsamiać – nazwa „szlachetnej dziedziny poznania zmysłowego” (estetyka w ujęciu Alexandra G. Baumgartena), bądź filozoficznego namysłu nad sztuką i pięknem – przeciętnemu odbiorcy kojarzy się dziś przede wszystkim, o ile nie wyłącznie, z medycyną estetyczną i salonami kosmetycznymi, z „upiększanie[m] siebie i uprzyjemnianie[m] sobie czasu wolnego”¹. Po drugie, procesy te jawią się jednocześnie jako przedłużenie i jako zaprzeczenie zdobyczy (jakie niosły narodziny estetyki w wieku XVIII), polegających na dowartościowaniu jednostkowego doświadczenia, subiektywnej wrażliwości i sądu². Refleksja estetyczna musi w tym kontekście na nowo zdefiniować swoje miejsce w dzisiejszym świecie, odpowiadając na pytanie, co w rozwiniętym przez nią pojęciu doświadczenia estetycznego jest wciąż cenne i warte obrony.

W dyskusjach polskich estetyków i kulturoznawców problematyka estetyzacji obecna jest już stosunkowo długo, bo od lat 90. minionego wieku. Pojawiła się ona u progu okresu transformacji, wraz ze zintensyfikowaną recepcją postmodernizmu, przede wszystkim za pośrednictwem czytanych i tłumaczonych na język polski tekstów Wolfganga Welscha³. Spektakularne przestrzenie galerii handlowych, wygładzony design miejskich osiedli i centrów, perfekcyjne obrazy medialne – to wszystko były wówczas rzeczy niezbyt jeszcze „tutejsze”, wkraczające w chaotyczną, niespójną rzeczywistość lat 90. jako nieprzystające do reszty znaki „lepszego” świata. W tym kontekście konstatacje na temat estetyzacji życia codziennego współgrały raczej z Baudrillardowską teorią symulacji, pobudzając intelekt i wyobraźnię, nie koniecznie zaś łącząc się z bezpośrednio doświadczaną rzeczywistością. Z kolei wiązana z filozofią postmodernistyczną „estetyzacja postaw myślowych”, była – jak się wydaje

¹ Kinga Kaśkiewicz, Rafał Michalski, *Estetyzacja moralności – dylematy kultury współczesnego człowieka*, w: *Między etyką i estetyką*, s. 7.

² Por. Luc Ferry, *Homo aestheticus*, tłum. Hanna Puszko, „Sztuka i Filozofia” 1994, nr 9, s. 5–36.

³ Por. Wolfgang Welsch, *Estetyka i anestetyka*, tłum. Małgorzata Łukasiewicz, w: *Postmodernizm. Antologia przekładów*, red. Ryszard Nycz, Wyd. Baran i Suszczyński, Kraków 1997, s. 520–546. Artykuł Wolfganga Welscha zatytułowany *Procesy estetyzacji. Zjawiska, rozróżnienia, perspektywy* w przekładzie Joanny Gilewicz został opublikowany w zbiorze *Sztuka i estetyzacja. Studia teoretyczne* pod redakcją Krystyny Zamiary i Mariana Golki (Wyd. Fundacji Humaniora, Poznań 1999), zanim ukazał się w tomie jego pism *Estetyka poza estetyką*, tłum. Katarzyna Guczalska, red. Krystyna Wilkoszewska, Universitas, Kraków 2005. Zob. także zbiór tekstów niemieckiego autora i towarzyszących im komentarzy: *Problemy ponowoczesnej pluralizacji kultury. Wokół koncepcji Wolfganga Welscha*, red. Anna Zeidler-Janiszewska, Wyd. Fundacji Humaniora, Poznań 1998.

– charakterystyką przypisaną wówczas zbyt jednolicie różnym, także nie przyswojonym jeszcze głębiej koncepcjom, od francuskich spadkobierców Nietzschego, po neopragmatyzm Rorty’ego⁴. Dzisiejsza perspektywa jest nieco inna i pozwala na bardziej zniuansowaną dyskusję. Książka *Między etyką i estetyką...* jest z tego względu ciekawą propozycją podjęcia tematu na nowo. Proponuje ona namysł nad wzajemnymi relacjami etyki, estetyki, sztuki i polityki, skupiając się na problemie estetyzacji, ale nie czyniąc go swoim wyłącznym przedmiotem. Istotne też, że uwzględnia historyczną perspektywę owych relacji, wystrzegając się absolutyzacji współczesnych zjawisk.

W książce zebrane zostały artykuły ważnych postaci współczesnej filozofii i estetyki, autorów w większości znanych już polskiemu czytelnikowi, jak m.in. Gernot Böhme, Wolfgang Welsch, Christoph Menke, Martin Seel, Richard Shusterman, Joseph Margolis, Arnold Berleant i Noël Carroll. Są to przekłady ich prac powstałych w czasie ostatnich ponad dwu dekad, a więc niekoniecznie teksty najnowsze, ale mające właściwy sobie ciężar gatunkowy. Częściowo dopełniają je teksty nowe, między innymi autorstwa redaktorów: Kingi Kaśkiewicz i Rafała Michalskiego. Zważywszy na ich dyscyplinarną przynależność, można powiedzieć, że w tomie dominuje optyka szeroko rozumianej estetyki. Ujęcie takie nie jest jednak wyrazem poglądu – głoszonego niegdyś przez Welscha – że estetyka mogłaby odgrywać dziś rolę „filozofii pierwszej”⁵. Przeciwnie – w książce zdaje się przeważać krytyczne nastawienie wobec podobnych roszczeń estetyki oraz nadmiernych nadziei pokładanych w refleksyjnej, otwartej na różnice, estetycznej świadomości – nadziei, jakie były swoistym wyróżnikiem myśli ponowoczesnej. Redaktorzy antologii opowiadają się za poszukiwaniem jaśniejszych dystynkcji i znaczącego dopełnienia, czy wręcz przeciwwagi dla „estetycznej egzystencji” w postaci norm i kryteriów etycznych. Opinia Welscha, iż „współcześnie etyka sama przeobraża się w subdyscyplinę estetyki”⁶, nie znajduje u nich poparcia.

To, że głównym punktem uwagi staje się relacja między wymiarem etycznym i estetycznym, jest wyraźną odmianą w stosunku do charakteru wcześniejszych rozważań na temat estetyzacji. Wpływowe, dziś już klasyczne teksty, traktujące o procesach estetyzacji, skupiały się na kwestiach witalizacji rzeczywistości, utraty stałych fundamentów i społecznych tradycji, pomijały natomiast lub marginalizowały pytania o to, jakie miejsce w tej sytuacji

⁴ Na ten temat zob. m.in. Anna Zeidler-Janiszewska, *Moralne zaangażowanie lub/i estetyczna obojętność?*, w: *Estetyczne przestrzenie współczesności*, red. Anna Zeidler-Janiszewska, Instytut Kultury, Warszawa 1996, a także tekst Stefana Morawskiego *O swoistym procesie estetyzacji kultury współczesnej* w tym samym tomie.

⁵ Zob. Wolfgang Welsch, *Ästhetisches Denken*, Reclam Verlag, Stuttgart 1990, s. 154–155. Por. idem, *Estetyczne podstawy myśli współczesnej*, tłum. Katarzyna Guzczalska, w: Wolfgang Welsch, *Estetyka poza estetyką*, red. Krystyna Wilkoszewska, Universitas, Kraków 2005, s. 76.

⁶ Wolfgang Welsch, *Procesy estetyzacji...*, w: idem, *Estetyka poza estetyką*, s. 69.

przypada etycznym wyborom i jak zmienia się sposób pojmowania etyki. W socjologicznym ujęciu Mike'a Featherstone'a, pochodzącym z początku lat 90. XX wieku, pojęcie estetyzacji miało opisywać dynamikę zmian kulturowych typowych dla zaawansowanych późnokapitalistycznych społeczeństw, w specyficzny sposób kształtujących podmiotowość jednostki, tryby percepcji i doświadczenia. Siły napędowe tej formacji Featherstone widział przede wszystkim we wchłanianiu przez rynek form właściwych dla artystycznych subkultur, w demokratyzacji zaczerpniętego z tradycji bohemy imperatywu autostylizacji i „etyki »życia jako dzieła sztuki«”⁷ (*nota bene* to jedyne miejsce, gdzie w tekście tym pojawia się słowo „etyka”). Luc Ferry analogicznie łączył estetyzację z zanikiem ontologicznych i epistemicznych fundamentów, z „utrącią rzeczywistości” i „rozbiciem podmiotu”, zwracając uwagę na potencjalnie destrukcyjne skutki, jakie ów proces subiektywizacji i narastającego (samoznoszącego się) indywidualizmu może mieć dla dalszego funkcjonowania liberalnych demokracji⁸. Ferry'ego interesowały nie tyle społeczno-ekonomiczne mechanizmy, co intelektualne źródła tych przemian; niemniej, skupiając się na roli estetyki w wyłanianiu się nowoczesnej wizji podmiotu całkowicie pominął współtworzące ją określenia etyczne. Nawet w systematyzującym na pozór tekście Welscha, *Procesy estetyzacji – zjawiska, rozróżnienia, perspektywy*, „estetyzacja moralności”, choć wyróżniona z nazwy, pozostała kategorią najbardziej niedookreśloną i zaniedbaną, niejasno usytuowaną na pograniczu jednostkowego „stylingu” i „estetyzacji głębokiej”⁹. Tym, co łączy wszystkie wspomniane tu teoretyczne ujęcia, jest przyjęta w nich całościowa narracja na temat nowoczesności – opowieść o emancypacji tego, co subiektywne i jednostkowe, o rosnącym potencjale podmiotowej autokreacji, a zarazem wzrastającej fikcjonalizacji rzeczywistości, utracie pewników i punktów oparcia; mniej istotne jest przy tym, czy prezentowana jest ona w tonie optymistycznym (Welsch) czy krytycznym i ostrzegawczym (Ferry). Pojęcie estetyzacji jako „zwochnik” tej narracji¹⁰ ujmować miało zarówno zjawiska kultury subiektywnej

⁷ Mike Featherstone, *Postmodernizm i estetyzacja życia codziennego*, tłum. Przemysław Czapliński, Jacek Lang, w: *Postmodernizm. Antologia przekładów*, s. 300–302.

⁸ Zob. Luc Ferry, *Homo Aestheticus*, s. 5–7; idem, *Le Sens du Beau. Aux origines de la culture contemporaine*, Livre de Poche, Paris 2002 (wydanie oryg. 1990), s. 298–299.

⁹ Wolfgang Welsch, *Procesy estetyzacji – zjawiska, rozróżnienia, perspektywy*, w: idem, *Estetyka poza estetyką...*, s. 39–40.

¹⁰ Poza kontekstem tak założonej narracji pojęcie to może nie być zrozumiałe. Nie jest bowiem wcale oczywiste dlaczego kwestie tak różne jak akceptacja nieostateczności i względności ludzkiego poznania (detranscendentalizacja rozumu) i rola mediów w kreowaniu rzeczywistości mają być objęte jednym i tym samym terminem, łącznie z zabiegami upiększania siebie i własnego otoczenia. Przypomnijmy też wątpliwość, jaką w odniesieniu do ujęcia Featherstone'a zgłaszał Stefan Morawski: „czy wszystko, co odnosi się do żywiołowej spontaniczności, fragmentaryczności i spontaniczności istnienia, zasadnie kojarzone jest właśnie z estetycznością”? Stefan Morawski, *O swoistym procesie estetyzacji kultury współczesnej*, w: *Estetyczne przestrzenie*

(nowe wzorce podmiotowości i typy postaw), jak obiektywnej (wytwory kultury materialnej, formy produkcji, utrwalone społecznie struktury relacji), stając się w efekcie pojęciem niezmiernie szerokim¹¹. Identyfikując estetyczność z szeroko rozumianym wymiarem subiektywno-przeżyciowym i kreatywnym, oraz stawiając diagnozę powszechnej estetyzacji, ujęcia te tworzyły obraz współczesnej rzeczywistości jako świata płynności, bez wyraźnych podziałów i organiczeń. Bardziej potwierdzały i uprawomocniały tę rzeczywistość, niż dostarczały jej krytycznych analiz.

Wśród autorów tekstów zgromadzonych w tomie *Między etyką a estetyką* nie mogło zabraknąć Welscha jako ważnego teoretyka estetyzacji; wybrano jednak jego artykuł na temat związków etyki i estetyki, precyzujący jego stanowisko w tych sprawach. Artykuł ten zestawiony został z krytycznym komentarzem Helmutha Vettera, który wprawdzie nie polemizuje ściśle z jego tezami, ale zgłasza bardziej ogólne zastrzeżenia pod adresem Welschowskiej koncepcji estetyzacji. Autor *Naszej postmodernistycznej moderny* niewątpliwie bliski jest w swoim myśleniu ideom „etyki ponowoczesnej”: stawiając w szeregu swoich prac na pierwszym planie potrzebę pluralizmu, uwypukla on rolę, jaką w tym zakresie ma do odegrania „estetycznie uwrażliwiona świadomość”, otwarta na to, co jednostkowe¹². Zawarty w niniejszym tomie tekst, zatytułowany *Est/etyka. Etyczne implikacje i następstwa estetyki*, pokazuje z jakich źródeł estetycznych wyprowadza on ten wzorzec etycznej postawy¹³. Negatywnym odniesieniem, jak często u Welscha bywa, pozostaje i tym razem klasyczna estetyka niemiecka, a dokładniej absolutyzowany w niej „imperatyw uwznioślający” (*elevatorischer Imperative*) – dominujący w wielu koncepcjach estetycznych wymóg estetycz-

współczesności, s. 38. Morawski wyraźnie w tym miejscu chciał zachować związek terminu „estetyczny” z pojęciem wartości estetycznej – związek, który w dyskusji na temat estetyzacji stracił na oczywistości i na znaczeniu.

¹¹ Należy pamiętać, że pojęciem tym obejmowano zjawiska rozpoznane już wcześniej, choć opisywane w innych terminach, jak „kult przeżycia” i komercjalizacja przeżyć, a także wzrost znaczenia „wartości ekspozycyjnej”. Por. Georg Simmel, *Wyprawy w Alpy* oraz *Mentalność mieszkańców wielkich miast*, w: idem, *Most i drzewo. Wybór esejów*, tłum. Małgorzata Łukasiewicz, Oficyna Naukowa, Warszawa 2006. Walter Benjamin, *O kilku motywach u Baudelaire’a*, w: idem, *Twórca jako wytwórca. Eseje i rozprawy*, tłum. Robert Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 2011. Featherstone przyznaje, że „wiele cech, kojarzonych z ponowoczesną estetyzacją życia codziennego ma swe początki w nowoczesności”, i że cechy takie jak „przewaga obrazu, podprogowość i żywość doznań”, fragmentacja doświadczenia „mają swoje odpowiedniki w opisywanym przez Baudelaire’a, Benjaminą czy Simmla doświadczeniu *modernité*”. Mike Featherstone, *Postmodernizm...*, s. 324. Zaznacza również, że teoretyczna charakterystyka procesów estetyzacji wiele czerpie z Marksowskiej teorii fetyszyzmu towarowego i jej dalszych interpretacji, od Lukácsa po Jamesona i Baudrillarda (ibidem, s. 306).

¹² Por. Wolfgang Welsch, *Procesy estetyzacji...*, s. 72–73.

¹³ Tekst stanowi jeden z rozdziałów książki Wolfganga Welscha *Undoing Aesthetics*, Sage Publications, London 1997.

nego dystansu, dyscyplinowania zmysłowości i wyniesienia jej ponad poziom „zwierzęcy”, związany z bezpośrednimi doznaniem i przyjemnościami. Imperatyw ten, zdaniem Welscha, stanowi w istocie nakaz etyczny zakorzeniony w samym wnętrzu estetyki, nie zaś narzucony jej z zewnątrz – jako taki świadczy on o immanentnym związku etyki i estetyki (co sygnalizuje zapis *est/etyka*). Nakaz, który mówi: „nie troszcz się tylko o pierwotne przyjemności zmysłowe, ale ćwicz się też w przeżywaniu wyższej, specyficznie estetycznej i refleksyjnej rozkoszy”¹⁴, tradycyjnie uchodzi za wyróżnik tego co ludzkie (w opozycji do „zwierzęcości”), lecz pozostaje jednocześnie w sprzeczności z bardziej prymarnym „imperatywem witalnym”. W postaci zradykalizowanej staje się awersją do zmysłów; narzucając całkowity prymat formy nad materią, nie respektuje „żadnego oporu ani żadnej inności”¹⁵, żadnej nieopanowanej i „nieuszlachetnionej” rzeczywistości. W tej refutacji estetycznego idealizmu Welsch powtarza wątki krytyki rozwiniętej niegdyś przez Adorna (wcześniej zaś przez Nietzschego); z myśli frankfurczyka wyprowadza też propozycję innej etyki i estetyki (*est/etyki*), choć czyni to wbrew zawartym w niej pozostałościom podejścia estetycznie-uwnioślającego. Punktem wyjścia czyni sformułowanie Adorna o potrzebie „sprawiedliwości wobec tego, co heterogeniczne”¹⁶. Zdanie to, odniesione pierwotnie do struktury dzieła sztuki, sposobu tworzenia i postrzegania, zdaniem Welscha, powinno odnosić się do sposobów poznawania i pojmowania całego świata przeżywanego¹⁷. Takie przeniesienie i rozszerzenie jego znaczenia oznaczałoby – jak stwierdza – zastąpienie „etyki podporządkowania” (której służył „imperatyw uwnioślający”) „etyką sprawiedliwości”¹⁸. Nie chodzi tu rzecz jasna o sprawiedliwość proceduralną, bądź dystrybutywną, opartą na pojęciu równości, ale o uważność wobec tego co jednostkowe, wrażliwość na różnice i wykluczenia, także te, które wynikają z ograniczeń wpisanych w nasz poznawczy horyzont. Jest to więc, jak pisze Welsch, „sprawiedliwość estetyczna”, choć jej sens wykracza poza dziedzinę estetycznych przeżyć i przyjemności. Związana jest ona z tym, co niemiecki autor w szeregu swoich tekstów nazywał „kulturą ślepej plamki”, jako taka zaś łączy się ze świadomością estetycznej konstrukcji wszelkich form poznania i ujmowania rzeczywistości (czyli z tym, co nazywa on „estetyzacją epistemiczną”)¹⁹.

¹⁴ Wolfgang Welsch, *Est/etyka. Etyczne następstwa i implikacje estetyki*, tłum. Dawid Kolasa i Tomasz Siwiec, w: *Między etyką a estetyką...*, s. 32.

¹⁵ Ibidem, s. 39.

¹⁶ Ibidem, s. 45. Por. Theodor W. Adorno, *Teoria estetyczna*, tłum. Krystyna Krzemieniowa, PWN, Warszawa 1994, s. 347.

¹⁷ Wolfgang Welsch, *Est/etyka...*, s. 52.

¹⁸ Ibidem, s. 46.

¹⁹ Wolfgang Welsch, *Procesy estetyzacji...*, s. 70–73; idem, *Estetyka i anestetyka*, tłum. Małgorzata Łukasiewicz, w: *Postmodernizm. Antologia przekładów...*, s. 543–545.

Zasada, o której pisze Welsch, wprawdzie zaczerpnięta jest z myśli estetycznej, zdaje się jednak pochodną idei religijnej. W filozofii Adorna wyraża się ona w krytyce pojęcia prawa i zawartej w nim zasady ekwiwalencji – pojęciowej ogólności, nieczułej na to co specyficzne i jednostkowe. „Taka równość – pisał Adorno – w której nikną różnice, sprzyja tajemnie nierówności”²⁰. Jego krytyka prawa rozumowego i właściwej mu ogólności odwołuje się do argumentu, iż „jednostkowe sumienie nie rozpoznaje w nim siebie” – w jednostkowym sądzie zawsze pozostaje nieredukowalna „reszta”, której norma prawna nie jest w stanie sprostać i to właśnie w tym poczuciu nieprzystawalności, niemożliwości pełnego pogodzenia sumienia i normy prawnej Adorno widzi autentyczne źródło idei sprawiedliwości²¹. Z myśli Adorna i z charakterystyki współczesnej sztuki Welsch wyprowadza, jak to określa, nowy „kodeks estetyczny”, który w pewnym sensie jest też kodeksem etycznym (bądź zgodnie z zaproponowaną przez niego terminologią: est/etycznym)²². Nie znaczy to, że rości on sobie pretensje do zastąpienia innych, istniejących moralnych kodeksów, choć niewątpliwie zasady tolerancji i pluralizmu z niektórymi spośród nich będą pozostawać w sprzeczności. Jak wynika z innych prac niemieckiego autora, kierujące się tym kodeksem „myślenie estetyczne” – oznaczające świadomość rozległą i zarazem wrażliwą na różnice – pozostaje w jego ujęciu jedyną realną przeciwsilą wobec napędzanej rynkowo „estetyzacji powierzchniowej”, prowadzącej w istocie do ujednoczenia i zaniku wrażliwości. Pytając o „kryteria, które mogłyby wyznaczyć granice procesom estetyzacji, bądź pozwoliłyby dokonać krytyki jej określonych form”, odpowiada on, że „pozostają tylko kryteria estetyczne”²³.

Tekst Helmutha Vettera dotyka właśnie owej widocznej u Welscha tendencji do pomijania etyki rozumianej w bardziej tradycyjny sposób, jako etyka cnoty czy etyka obowiązku. Vetter nie podważa zasadniczej orientacji koncepcji Welscha – wyrażanego w niej dążenia do pluralizmu, ale dostrzega w niej luki: pominięcie czynników, które odpowiadałyby za ciągłość i trwałość sposobów działania, a także dawały podstawy rozumnej argumentacji i sporu. By taka możliwość mogła się zrealizować, pisze Vetter, potrzebny jest „głos rozsądku odgrywającego rolę doradcą wobec *aisthesis* i w pewnym sensie ją transpo-

²⁰ Theodor W. Adorno, *Dialektyka negatywna*, tłum. Krystyna Krzemieniowa, PWN, Warszawa 1986, s. 432.

²¹ Ibidem, s. 433.

²² Wolfgang Welsch, *Est/etyka...*, s. 50–52. Innym źródłem, w tym tekście nie wspomnianym, jest też filozofia Jean-François Lyotarda. Por. Wolfgang Welsch, *Spór, czyli postmodernistyczna koncepcja sprawiedliwości*, w: idem, *Nasza postmodernistyczna moderna*, tłum. Roman Kubicki i Anna Zeidler-Janiszewska, Oficyna Naukowa, Warszawa 1998, s. 310–360.

²³ Wolfgang Welsch, *Procesy estetyzacji...*, s. 69.

nującego”²⁴. Nieprzypadkowo sięga on tu do słownika Arystotelesa, do którego chętnie nawiązywał Welsch, przywracając pojęcie *aisthesis* w pierwotnym znaczeniu percepcji zmysłowej, zdolności doznawania i odczuwania. Zdaniem Vettera Welsch zbyt jednostronnie akcentuje rolę *aisthesis* i ideę estetyzacji epistemicznej. Bez *phronesis* jako utrwalonej przez nawyk praktyki i bez *logosu* – rozumnego namysłu i pojęć, trudno znaleźć i uznać to, co wspólne (*koina*), a to z kolei stanowi warunek funkcjonowania sfery społeczno-politycznej²⁵. Vetter przypomina o potrzebnym czynniku stałości – zawartym w intersubiektywnie podzielanych pojęciach, czy w przyswojonych społecznie praktykach – wykraczającym poza dynamiczną zmienność jednostkowych postrzeżeń i sądów.

Dobrym *pendant* do argumentacji Vettera jest zamieszczone w książce obszerne studium Martina Seela *Estetyka jako część zróżnicowanej etyki*, z jego zbioru *Ethisch-ästhetische Studien*²⁶. Tytułowe stwierdzenie, mówiące że estetyka jest częścią etyki, należy rozumieć w ten sposób, że estetyka jest nieodłączną częścią „dobrego życia”, ale nie oznacza, że wartości estetyczne, estetyczne sposoby przeżywania rzeczywistości, bądź sztuka powinny być podporządkowane normom etycznym czy służyć umoralnieniu. Ujęcie to wynika z przyjęcia szerokiego („inkluzywnego”) rozumienia etyki jako praktycznego namysłu nad właściwym sposobem życia, w miejsce „czystej” filozofii moralnej, której kantowski model zdaniem Seela trudno dzisiaj utrzymać²⁷. Nie da się jednak powrócić do starożytnego rozumienia „dobrego życia” i wpisanych w nie wspólnotowych, etycznych norm; zróżnicowanie sfer wartości (piękna, dobra i prawdy) jest faktem i nie byłoby zasadne szukać ponownego ich zjednoczenia. Estetykę i estetyczne przeżywanie Seel chce rozumieć stosunkowo wąsko, jako autoteliczne, bezinteresowne cieszenie się tym, co dane w postrzeganiu²⁸. Taka charakterystyka estetycznego sposobu doświadczania – akcentująca autonomię i nieredukowalność estetycznej percepcji – znamieną jest w ogóle dla koncepcji Seela²⁹. „W postrzeganiu estetycznym – pisał w *Estetyce*

²⁴ Helmuth Vetter, *Estetyzacja moralności? Rozważania nad tezą Wolfganga Welscha*, tłum. Maciej Przybylski i Tomasz Siwiec, w: *Między etyką i estetyką...*, s. 72.

²⁵ Ibidem, s. 73.

²⁶ Martin Seel, *Ästhetik als Teil einer differenzierten Ethik. Zwölf kurze Kommentare*, w: idem, *Ethisch-ästhetische Studien*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1996, s. 11–35.

²⁷ Martin Seel, *Estetyka jako część zróżnicowanej etyki. Dwanaście krótkich komentarzy*, tłum. Katarzyna Pękacka-Falkowska, w: *Między etyką a estetyką...*, s. 77–78.

²⁸ Ibidem, s. 82–83.

²⁹ Koncepcja Seela wydaje się jedną z najbardziej przekonujących obecnie teoretycznych prób obrony swoistości estetycznego postrzegania i doświadczania, wbrew przekonaniu, że sztuka awangardowa w całości podważyła tradycyjne rozumienie doświadczenia estetycznego, z właściwymi mu cechami bezinteresowności oraz dystansu. Seel dowodzi, że sztuka współczesna nie zdezaktualizowała pojęcia zjawiska estetycznego (pozoru estetycznego) i estetycznego oglądu, a jedynie je skomplikowała, nadała im większą złożoność. Por. Martin Seel, *Konstelacje sztuki*, w: idem, *Estetyka obecności fenomenalnej*, s. 146–153. Jednocześnie Seel nie oddziela kwestii

obecności fenomenalnej – wydarza się afirmacja tego, co pojęciowo i praktycznie niemożliwe do określenia; dokonuje ono – jak powiedziałby Valéry – sensytywnego oddania sprawiedliwości temu, co w rzeczach nie daje się określić³⁰. Percepcja estetyczna, jako wyłamująca się z kręgu pragmatycznych nastawień i celów, wiąże się z intensyfikacją zmysłowego odbioru, ożywieniem myśli i wyobraźni, ale jest zarazem czymś samocelowym i samozwrotnym. Estetyczny rodzaj uwagi w swojej samocelowości stanowi istotny rys ludzkiej świadomości, lecz jest „rysem w istocie partykularnym”³¹; niesie ze sobą „stan pozytywnej wolności”, jednak tego rodzaju jednostkowa wolność „nie jest wszystkim, co konstytuuje dobre życie ludzkie”³² – nie wystarcza do utrzymania między-ludzkich więzi i relacji ze światem. Estetyka nie może zatem według Seela stać się podstawą etyki, po pierwsze dlatego, że nie da się z niej samej wywieść etycznej ciągłości, takiej, jakiej wymaga choćby relacja przyjaźni, po drugie zaś etycznego działania nie sposób ograniczyć wyłącznie do postaw i działań bezinteresownych, nienakierowanych na cel. Sama w sobie „estetyka nie potrafi przeanalizować warunków dobrego życia w stopniu dostatecznym (...) nie może przejąć roli ani etyki społecznej, ani etyki indywidualnej”³³. Praktyka estetyczna z racji swej bezinteresowności zawiera wprawdzie w sobie „dyspozycję do moralności”³⁴ – tu Seel powtarza tropy osiemnastowiecznych teorii estetycznych, łącznie z estetyką Kantowską – jednak nie gwarantuje jej realizacji; ba, do samych względów moralnych można się dystansować estetycznie. Istnieje więc nie dająca się znieść różnica między moralnym i estetycznym punktem widzenia, będąca potencjalnym źródłem zachodzących między nimi konfliktów. Owo napięcie i dzielące je sprzeczności są jednak zdaniem Seela w ostateczności czynnikiem pozytywnym, który moralność potrafiącą je każdorazowo w konkretnych sytuacjach rozstrzygać chronią przed popadnięciem w moralizatorstwo oraz dogmatyzm. Doświadczenie estetyczne nie sprawia, że stajemy się lepsi, ale moralność która go nie wyklucza, lecz pozostawia dla niego przestrzeń, zyskuje refleksyjne tło, ułatwiające rewidowanie ogólnie przyjętych norm i wartości³⁵. Wydaje się, że takie ujęcie adekwatnie pozwala opisać sytuację, z jaką mamy do czynienia w przypadku wielu artystycznych działań w przestrzeni publicznej, a także w realizacjach sztuki krytycznej. Tego rodzaju

estetycznej struktury i treściowej zawartości dzieła sztuki od szerszych zagadnień moralnych (choć przestrzega przez zbyt prostym ich utożsamianiem). Por. Martin Seel, *Wariacje na temat sztuki i przemocy*, w: idem, *Estetyka obecności fenomenalnej*, s. 223–245.

³⁰ Martin Seel, *Niecierpliwa historia najnowszej estetyki*, w: idem, *Estetyka obecności fenomenalnej*, tłum. Krystyna Krzemieniowa, Universitas, Kraków 2008, s. 23.

³¹ Ibidem, s. 24.

³² Martin Seel, *Estetyka jako część zróżnicowanej etyki...*, s. 91.

³³ Ibidem, s. 80.

³⁴ Ibidem, s. 100–101.

³⁵ Ibidem, s. 102–104.

przedsięwzięcia nieraz budzą moralny opór i spór o hierarchię wartości (począwszy od rytualnego pytania: na jaki cel wydawane są publiczne pieniądze); akceptacja odbiorców niekoniecznie pojawia się wprost i od razu. Jeśli jednak sytuacji nie zdominuje moralne oburzenie i odrzucenie, to wejście w interakcję, w estetyczną grę, otwiera inny horyzont, w którym różne społeczne, historyczne oraz moralne względy mogą zostać wydobyte i rozważone na nowo.

Podobnie rozumiany (konfliktowy) komplementaryzm obydwu sfer podkreślany jest przez Christopha Menke. Z jednej strony polemizuje on z pojęciem „estetyzacji etyki”, uznając je za sprzeczne z tej racji, że tych dwóch wymiarów nie da się sprowadzić do jednego (możliwe jest raczej wyrugowanie jednego przez drugi: kiedy estetyczna autokreacja zastępuje etyczną świadomość), z drugiej uznaje, że estetyczne postrzeganie stanowi naturalny modus odniesienia do rzeczywistości etycznej: „etyczny świat jest »estetyczny«, ponieważ jest »aisthetyczny«³⁶ – czynnik estetyczny obecny jest w każdej etycznej narracji. Estetyczne postrzeganie sytuacji nie musi oznaczać ich etycznej neutralizacji, ale jest zrefleksywowanym aktem samopostrzegania, wnosi rodzaj wewnętrznego dystansu. Taka estetyczna perspektywa „nie zmienia etycznego życia, ale stosunek do niego: poprzez to, że pozyskuje dystans wobec życia, który umożliwia eksperymentowanie z możliwościami, jakie ono oferuje”³⁷. Menke powołuje się tu na koncepcję Marthy Nussbaum i jej argumentację dotyczącą kultywacji zdolności moralnych przez literaturę i sztukę, przez angażowanie wyobraźni i krytyczne badanie własnych reakcji wobec fikcyjnych sytuacji i zdarzeń³⁸. Menke pisze:

Udział wymiaru estetycznego w osiągnięciu udanego życia polega na tym, że umożliwia on rozwinięcie estetycznego samoodniesienia – a zatem na poddaniu estetycznej lekturze własnego etycznego postrzegania sytuacji, jak i etycznej autopercepcji, na przełamaniu ich w lustrze estetyczności. Wprawdzie tracimy wówczas nasze etyczne horyzonty i pewniki, ale osiągamy za to podwójną wolność³⁹.

³⁶ Christoph Menke, *Życie na kształt dzieła sztuki? O ironicznej dialektyce postmodernistycznej estetyzacji*, tłum. Rafał Michalski, w: *Między etyką a estetyką...*, s. 168 [orygin. Christoph Menke, *Das Leben als Kunstwerk gestalten? Zu ironischen Dialektik der Postmodernen Ästhetisierung*, w: *Zukunft oder Ende? Standpunkte, Analysen, Entwürfe*, red. Rudolf Maersch, München 1993].

³⁷ Ibidem, s. 189.

³⁸ Na temat tej koncepcji etycznego znaczenia sztuki por. Urszula Lisowska, *Wyobraźnia, sztuka, sprawiedliwość: Martha Nussbaum koncepcja zdolności jako podstawa egalitarnego liberalizmu*, Wyd. UMK, Toruń, 2017, s. 359.

³⁹ Christoph Menke, *Życie na kształt dzieła sztuki?*, s. 183.

Wolność ta polega na „przekroczeniu” i „poszerzeniu” samego siebie, nie jest to jednak poszerzenie w znaczeniu opisywanej przez Welscha „wielości perspektyw oraz zdolności przechodzenia między nimi”⁴⁰. Zakłada ona bowiem etyczne zaangażowanie podmiotu, a nie tylko kognitywną świadomość różnych możliwości, która skazywałaby na jałowość i arbitralność.

O znaczeniu moralnym sztuki, lub raczej relacjach między moralnym wartościowaniem a twórczą wartością dzieła, traktują także zamieszczone w książce teksty Josefa Früchtla i Josefa Margolisa. Margolis, podobnie jak Noël Carroll, przekonuje, że myślenie o czysto estetycznych jakościach w oderwaniu od poruszającej moralnie zawartości jest swoistym mitem, niezgodnym z odbiorczą praktyką. Carroll w nieco przydługich wywodach polemizuje ze zrodzoną u progu nowoczesności estetyczną koncepcją sztuki, której reperkusje trwają po dziś dzień. Główną funkcję sztuki Carroll upatruje nie w jej wymiarze estetycznym, ale w tym, że „przez angażowanie wielu naszych zdolności naraz” (postrzegania, emocji, refleksji i wyobraźni) „przekazuje i wzmacnia etos kultury”⁴¹. Na gruncie kontynentalnej estetyki, nie naznaczonym dominacją tradycji analitycznej, nie jest to konstatacja szczególnie odkrywcza. Teksty Früchtla i Margolisa oferują zresztą argumenty wobec niej polemiczne, a w każdym razie nie pozwalające przyjąć tej tezy w mocnym znaczeniu. „Moralność literatury” i refleksja moralna, której medium jest sztuka, nie dają się bowiem ich zdaniem sprowadzić do potocznych przekonań moralnych, utrwalonych w danej kulturze⁴².

Rozważania związane z moralnym i paidetycznym statusem sztuki stanowią istotną część książki, pojawia się jednak również odniesienie do znacznie szerszej perspektywy powiązań etyki i estetyki, jaką wnosi estetyka środowiskowa. Opublikowany w tomie tekst Arnolda Berleanta wskazuje na prymarny związek etyki i estetyki zawarty w rozwijanym przez niego pojęciu „wspólnych dóbr percepcyjnych” (*perceptual commons*)⁴³. Pojęcie to jest swoistą parafrazą formuły Kanta o „prawie wspólnego posiadania powierzchni Ziemi”, dającą się skonkretyzować w postaci „roszczeń percepcyjnych”, takich jak roszczenie do dostępnego, przyjaznego otoczenia, przestrzeni publicznej, zieleni, czy czystego powietrza i wody⁴⁴. Skupienie się na tych wartościach przekierowuje estetykę z dominującego dotąd namysłu nad tym co indywidualne i subiektywne, w stronę

⁴⁰ Ibidem, s. 183–184.

⁴¹ Noël Carroll, *Les cults de sac oświeceniowej estetyki: metafizologia sztuki*, w: *Między etyką a estetyką...*, s. 253.

⁴² Joseph Früchtel, *Nowoczesna moralność literatury*, w: *Między etyką a estetyką...* s. 317–336; Joseph Margolis, *Wartości moralne w sztuce: rodzaj manifestu*, w: *Między etyką a estetyką...*, s. 215–225.

⁴³ Arnold Berleant, *Estetyka polityki*, tłum. Magdalena Lisecka, w: *Między etyką a estetyką...*, s. 306.

⁴⁴ Ibidem.

tego co wspólne. Zbliża ją, jak pisze Berleant, do etyki troski⁴⁵, a zarazem przesuwają jej punkt widzenia w stronę polityki jako decydowania o tym, co wspólne. Sama estetyka staje się już nie tylko teorią, ale formą praktycznego zaangażowania – „narzędziem krytyki społecznej”⁴⁶ oraz zabieganiem o sprawiedliwość, bowiem jak to ujmuje twórca estetyki środowiskowej: „percepcyjna równość poprzedza równość polityczną”⁴⁷. Pisząc o tym, co zmysłowo dzielone i współdzielone, Berleant nie akcentuje tak bardzo agonistycznego aspektu „polityki percepcyjnej”, jak w swojej teorii „dzielenia postrzegalnego” czyni to Jacques Rancière⁴⁸. Jego „polityka estetyki” skupia się bowiem nie tyle na estetycznym ustanawianiu rzeczywistości społecznej (i społecznych wykluczeń), co na rzeczywistości naturalnej, będącej prymarnym kontekstem społecznego istnienia. „Estetyczna polityka środowiskowa” może być zachętą do większej uważności i dbałości o estetyczny kształt otoczenia, ale działanie takie byłoby czymś innym niż obliczona na pobiczny, czysto wizualny efekt „powierzchnowa estetyzacja”. W istocie byłoby to przeciwieństwo tak pojętej estetyzacji, będącej według Berleanta przedłużeniem estetycznego subiektywizmu⁴⁹.

W książce dotyczącej relacji między etyką a estetyką nie mogło zabraknąć odniesień do myśli Sorena Kierkegaarda. Błyskotliwą i nieco zaskakującą interpretację jego filozofii w kontekście współczesnych problemów estetyzacji stanowi tekst Gernota Böhme. Jak wiadomo, autor *Albo albo* wyraźnie oddzielał egzystencję estetyczną od egzystencji etycznej, twierdząc, że nie ma między nimi płynnego przejścia i aby osiągnąć to drugie, należy uczynić duchowy „skok”. Zasadnicza różnica polega na tym, że życie etyczne według Kierkegaarda wymaga świadomej i konsekwentnej woli, podczas gdy estetyczne wybory są tylko wolną i niezobowiązującą grą. Böhme mógłby poprzestać na konstatacji, że ów etyczny model został współcześnie wyparty przez swobodę

⁴⁵ Ibidem, s. 310.

⁴⁶ Ibidem, s. 313.

⁴⁷ Ibidem, s. 308.

⁴⁸ Por. Jacques Rancière, *Estetyka jako polityka*, tłum. Julian Kutyła i Paweł Mościcki, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2007. Berleant zgadza się z ideą Rancière’a, że „uznanie wymiaru estetycznego przynależy każdej polityce emancypacyjnej”. Arnold Berleant, *Polityka perceptualna*, w: idem, *Wrażliwość i zmysły. Estetyczna przemiana świata człowieka*, tłum. Sebastian Stankiewicz, red. Krystyna Wilkoszewska, Universitas, Kraków 2011, s. 223.

⁴⁹ Berleant nie używa terminu estetyzacja, ale jego krytyka zawłaszczania wrażliwości przez komercyjną i polityczną propagandę odnosi się do takiego instrumentalnego użycia estetycznych środków: „wrażliwość ludzi została wzięta do niewoli przez niewidzialne formy kontroli. Jest to więcej niż kontrola myśli; jest to kontrola perceptualna. Nazwałem tę rozpowszechnioną praktykę »ko-optacją wrażliwości« dla zidentyfikowania tego podstępного procesu, na skutek którego ludzki smak, nadal uważany za prywatny, osobisty i niepodważalny, jest tworzony i kontrolowany przez projekty i interesy innych, interesy, które są przede wszystkim polityczne i komercyjne”. Arnold Berleant, *Wrażliwość: wzrost pewnej estetyki*, tłum. Maciej Bańkowski, „Sztuka i Filozofia” 2010, nr 37, s. 12.

(lub przymus) twórczej autokreacji i konsumpcyjny styl życia, polegający na ciągłym zaspakajaniu coraz to nowych pragnień⁵⁰. Podobnie jak życie estety u Kierkegaarda, owa gra możliwości nie daje prawdziwego szczęścia – jest pochodną kapitalistycznego systemu, z której korzysta jedynie bogatsza część świata. W tym sensie Kierkegaardowska krytyka estetycznej egzystencji może brzmieć aktualnie. Böhme jednak nie pozostawia złudzeń, że duński filozof ma dla nas jakąś alternatywę. Pisząc o „etycznej formie życia” – takiej, która miałyby nadać egzystencji etyczną treść, Kierkegaard wskazywał dwie takie formy: małżeństwo i zawód. Obie propozycje: stała, przynosząca dochody praca i instytucja małżeństwa wypadają dość banalnie i blado przy słowach Kierkegaarda na temat „siły, powagi i patosu” etycznych wyborów. Jak zauważa Böhme, w swojej charakterystyce „etycznych form życia” Kierkegaard „reprodukuje wyobrażenia charakterystyczne dla mieszczańskiej formy życia”⁵¹, powtarza konwencjonalne wyobrażenia o tym, „co należy”, wbrew zresztą temu, co było jego własnym życiowym wyborem (losem?). Obie ścieżki, odwołujące się do protestanckiej etyki obowiązku, wydają się dziś anachroniczne, także ze względu na płynny rynek pracy i zmienione reguły międzyludzkich relacji. W obydwu sferach w mniejszym czy większym stopniu mamy dziś do czynienia z logiką estetyzacji⁵². Interpretacja Böhme go prowokuje zatem do wniosku, że właściwe postępowanie wymaga sytuacyjnego rozpoznawania etycznych racji; ucieczka od subiektywizmu (od „estetycznej egzystencji”) w to, co „ogólne”, niekoniecznie jest gwarancją etycznej postawy.

Kierkegaard jako pełen etycznych niepokojów przedstawiciel epoki romantyzmu jest jednak autorem wciąż ciekawym i aktualnym. Taką konkluzję niesie z kolei zamykający książkę tekst Rafała Michalskiego *Ironia a moralność. Stanowisko Richarda Rorty’ego i Sorena Kierkegaarda*, w którym autor w precyzyjny i finezyjny sposób przeprowadza rozbiór koncepcji „liberalnej ironii” Rorty’ego. Jak zauważa Michalski, przez postmodernistycznych autorów, takich jak Milan Kundera, ironia była traktowana jako swoiste „lekarstwo na estetyczny immoralizm i usztywniony, poważny esencjalizm”⁵³ – jako roztropna droga pośrednia, pozwalająca zachować równowagę między zmysłem tego, co słuszne, a szczęśliwym darem lekkości. Myśl Rorty’ego nie jest jednak jedynie pochwałą ironicznej perspektywy, jaką może wносить literatura i inne dziedziny sztuki. Figura „liberalnej ironistki” to swoisty projekt tożsamościowy, w którym

⁵⁰ Gernot Böhme, *Etyka czy estetyka – z powrotem do Kierkegaarda?*, tłum. Rafał Michalski, w: *Między etyką a estetyką...*, s. 140 [orygin. *Ethik oder Aesthetik – eine Erinnerung an Søren Kierkegaard gegen den heutigen Zeitgeist*, „Frankfurter Rundschau“, 30 lipca 2002].

⁵¹ Ibidem, s. 139.

⁵² Por. Robert Rogoziecki, *Estetyzacja pracy w świecie konsumpcji*, „Estetyka i krytyka” 2012, nr 24, s. 169–181.

⁵³ Rafał Michalski, *Ironia a moralność. Stanowisko Richarda Rorty’ego i Sorena Kierkegaarda*, w: *Między etyką a estetyką...*, s. 340.

dystans do wszelkich „słowników finalnych” i autoopisów, nominalistyczna i historycystyczna świadomość, paradoksalnie staje się czymś „fundamentalnym”. Michalski uznaje propozycję Rorty’ego za adekwatną w dużej mierze odpowiedź na realną kondycję podmiotu w nowoczesnym (i ponowoczesnym) świecie, w którym mocne oparcie w tradycyjnie zakorzenionych normach nie jest czymś naturalnym i danym. Egzystencja „ironistki” jako ciągle stwarzanie siebie na nowo jest odpowiednikiem „estetycznego” modelu egzystencji, choć nie ma w nim Kierkegaardowskiej melancholii i poczucia pustki, lecz – w założeniu Rorty’ego – wysiłek i radość ciągłej kreacji⁵⁴. Michalski docenia „etyczne residuum” zawarte w koncepcji Rorty’ego, polegające na wierze, że właśnie taka ironiczna postawa wobec rzeczywistości jest szansą międzyludzkiej solidarności i tolerancji, bez dominacji i podporządkowania, bez krzywdzenia innych i zadawania im bólu. Ten element etyczny, odwołujący się do współczucia, jest jednak jego zdaniem nie do końca spójny z idiosynkratycznym (a nawet solipsystycznym) w swoim wydźwięku nastawieniem ironicznego podmiotu, zbyt słaby by dać podstawy jakiegś społecznej formy zaangażowania. W istocie, jak zauważa Michalski, ironiczne trwanie w braku określoności „tworzy coś na kształt wspólnoty negatywnej: wspólnoty, której nie konstytuuje żadna jedność, a raczej taki sam dystans wobec różnic”⁵⁵. Podejście Kierkegaarda – ironisty, który sam za Heglem przejął krytykę romantycznej ironii, ukazuje inny sposób podejścia do nowoczesnej kondycji. Jego wyrazem jest koncepcja „ironii opanowanej”, oczyszczającej i pozwalającej znieść sprzeczności, ale nie unieważniającej dążenia do prawdy i poszukiwania tego, co słuszne. Według Michalskiego ten właśnie model zachowuje dziś aktualność, jako wzór postawy krytycznej, lecz nie negującej potrzeby autentycznych, głębokich wartości.

Podjęta w książce problematyka jest niezmiernie szeroka i niniejsza antologia bynajmniej jej nie wyczerpuje. Wielość poruszanych zagadnień i odmienność perspektyw poszczególnych autorów, wywodzących się z różnych myślowych tradycji, sprawia, że książka *Między etyką a estetyką* tworzy swoisty wielogłos, ukazujący przede wszystkim złożoność tego, co „pomiędzy” i na pograniczu tych sfer. Za zaletę ujęcia redakcyjnego należy uznać fakt, że głosy te częściowo odnoszą się nawzajem do siebie i ze sobą polemizują. Niemniej, złożoność wyłaniającego się z antologii obrazu pogłębia to, że samo pojęcie estetyki rozumiane jest wieloznacznie: odnoszone jest zarówno do sztuki i jej wartości, jak też stosowane w szerszym, współcześnie odgrywającym coraz większą rolę znaczeniu, dotyczącym percepcji i jej społecznych uwarunkowań. O ile wartościowanie złożonych artystycznych konstrukcji nie może być zredukowane wprost do kryteriów moralnych – co potwierdzają teksty wspomnianych

⁵⁴ Ibidem, s. 344.

⁵⁵ Ibidem, s. 353.

autorów, to w sferze codziennej życiowej praktyki względy etyczne i estetyczne częstokroć się przenikają. Jak wskazują przekonująco rozważania Berleanta i Shustermana, w takich dziedzinach jak kształtowanie przyjaznego, wspólnego otoczenia, bądź jednostkowe wybory składające się na sposób życia, ostry podział między etyką a estetyką jest niepotrzebny i niemożliwy⁵⁶. Wynika to z nakładania się w nich na poziomie rzeczowym różnych, etycznych i estetycznych względów, a także z tego, że w praktycznym wymiarze, tak w moralnych, jak i estetycznych ocenach „trudno odwoływać się do jednego, prostego kryterium lub zestawu ustalonych reguł”⁵⁷. W jednym i drugim przypadku liczą się nie tyle normatywne nakazy, co zdolność władzy sądenia⁵⁸.

Wątkiem, który w interesujący sposób wyłania się z przedstawionych w książce dyskusji, i który oczekiwałby być może kontynuacji, jest – obok wskazanego już dowartościowania refleksyjnej władzy sądenia – powiązanie estetycznej wrażliwości z poszukiwaniem tego, co wspólne, z nastawieniem nie jedynie na partykularną (auto)kreację czy jednostkowe doznania, ale z odkrywaniem na nowo wizji dobra wspólnego. Pojęcie dobra wspólnego, tradycyjnie nieobecne w myśli liberalnej, jest czynnikiem, który – jak przekonuje między innymi Martha Nussbaum – wymaga dziś ponownego uznania, jeśli same liberalne wartości: wolność jednostki i ranga przypisana subiektywnemu doświadczeniu, subiektywnym wyborom i sądom, mają zachować swoją ważność i sens⁵⁹. Nussbaum widzi w tym miejscu szczególną rolę edukacji moralnej i estetycznej, choć jej ujęcie nie musi być tu jedynym wzorcem. Koncepcja Berleanta i poszerzone pojęcie estetyczności, odnoszące się do

⁵⁶ Richard Shusterman, *Etyka i estetyka: problematyczna opozycja*, w: *Między etyką a estetyką...*, s. 108. [Rozszerzoną wersję tekstu, zatytułowaną *Ethics and Aesthetics. Somaesthetics and the Art of Living*, Shusterman zaprezentował w Uniwersytecie Łódzkim w 2014 roku. Oprócz odniesień do historycznych przykładów przenikania się etycznych i estetycznych wartości, przedstawiał także praktykę somaestetyczną jako formę „etyczno-estetycznej sztuki życia”. Zob. on-line: <https://fau.digital.flvc.org/islandora/object/fau%3A33353>; data dostępu: 11.09.2018].

⁵⁷ Ibidem, s. 110.

⁵⁸ Na temat „władzy sądenia” jako praktycznej zdolności oceniania tego, co jednostkowe, odniesionej nie tylko do estetyki, ale do etyki i polityki, zob. Tomasz Załuski, *Praxis=ethos=creatio. Estetyka w rozszerzonym polu*, w: *Konteksty sztuki – konteksty estetyki*, t. 2 [*Przestrzenie późnej nowoczesności*], red. Iwona Lorenc, Mateusz Salwa, Wydawnictwo Officyna, Łódź 2011, s. 59–61.

⁵⁹ Por. Lisowska, *Wyobrażenia, sztuka, sprawiedliwość...*, s. 394. Zdaniem amerykańskiej autorki wolność rozumiana w sposób czysto negatywny nie może być dostatecznym oparciem dla wizji dobrego życia; współczesny (neo)liberalny język „aksjologicznej neutralności” pogłębia jedynie dominację mechanizmów rynkowych i prowadzi do aksjologicznej pustki, a więc do zagubienia także głębokich aksjologicznych motywacji i ideałów liberalizmu. W to miejsce z kolei – co dziś widzimy coraz wyraźniej – wkraczają reaktywne wobec neoliberalnego porządku (i związanej z nim niepewności) tendencje fundamentalistyczne i tożsamościowe, w których pojęcie wspólnoty ma charakter zamknięty i wykluczający.

(współdzielonej) rzeczywistości cielesnej i materialnej⁶⁰, w równym stopniu może być punktem wyjścia dla przemysłów i praktyk nakierowanych na dobro wspólne, odwołujących się nie tyle do wyobrażeń wspólnej tożsamości, co do podzielanej kondycji⁶¹, do potrzeby uwzględniania innego i współdziałania. Podobna perspektywa wydaje się bliska wielu praktykom współczesnej sztuki, wykorzystującym artystyczne środki jako narzędzie przekształcania (i uzmysławiania) społecznych relacji. Wreszcie, samo pojęcie wspólnoty i dobra wspólnego mogłoby być przedmiotem badawczego namysłu jako „polityczny” motyw, wpisany w historię myśli estetycznej. Historia taka, obejmująca związki idei etycznych, estetycznych i politycznych pozostaje wciąż jeszcze do napisania.

Na koniec jeszcze jedna (przewrotna) uwaga terminologiczna dotycząca tytułowego pojęcia. Choć dyskusja na temat estetyzacji mogłaby być okazją do moralizatorskich narzekań – bowiem termin ten jawnie bądź skrycie sugeruje, że oto jakiś obszar wartości został *zawłaszczony* i *podporządkowany* innym (estetycznym) wartościom i celom – walorem prezentowanej książki jest to, że potwierdza ona nieoczywistość samego pojęcia estetyzacji, podając w wątpliwość zasadność etykietowania tym jednym (pejoratywnie brzmiącym) terminem różnych i odległych od siebie zjawisk. Nawet najbardziej na pozór niekontrolersyjne zastosowanie tego terminu, w odniesieniu do zewnętrznych, efektywnych upiększeń, zwiększających atrakcyjność i popyt: „estetyzacja powierzchniowa”, dotyczy w gruncie rzeczy działań „realizujący[ch] pewne interesy i instrumentalizujący[ch] to, co estetyczne”⁶²; estetyczność nie tyle zatem w nich dominuje, co sama jest *zawłaszczona*...

⁶⁰ Por. m.in. Susan Buck-Morss, *Estetyka i anestetyka: esej Waltera Benjaminina o dziele sztuki przemysłany na nowo*, tłum. Adam Lipszyc, „Widok. Teorie i praktyki kultury wizualnej” 2018, nr 20, <http://www.pismowidok.org/pl/archiwum/20-2018-odmuzealnienie/estetyka-i-anestetyka> [data dostępu: 15.02.2019].

⁶¹ Kryzys klimatyczny i perspektywa katastrofy w skali globalnej sprawiły, że problem wspólnej przyszłości wydaje się bardziej pilny niż koncentrowanie się na historycznych tożsamościowych różnicach; o wynikającej stąd potrzebie nowego uniwersalizmu zob. Dipesh Chakrabarty, *Klimat historii. Cztery tezy*, tłum. Magda Szcześniak, „Teksty Drugie” 2014, nr 5, s. 188–199.

⁶² Uta Kösser, *Piękne, dobre i prawdziwe? O estetyzacji i anestetyzacji historii*, w: *Między etyką a estetyką...*, s. 264.

BIBLIOGRAFIA

- Adorno Theodor W., *Dialektyka negatywna*, tłum. Krystyna Krzemieniowa, PWN, Warszawa 1986.
- , *Teoria estetyczna*, tłum. Krystyna Krzemieniowa, PWN, Warszawa 1994.
- Benjamin Walter, *Twórca jako wytwórca. Eseje i rozprawy*, tłum. Robert Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 2011.
- Berleant Arnold, *Wrażliwość i zmysły. Estetyczna przemiana świata człowieka*, tłum. Sebastian Stankiewicz, red. Krystyna Wilkoszewska, Universitas, Kraków 2011.
- , *Wrażliwość: wzrost pewnej estetyki*, tłum. Maciej Bańkowski, „Sztuka i Filozofia” 2010, nr 37, s. 7–13.
- Buck-Morss Susan, *Estetyka i anestetyka: esej Waltera Benjamina o dziele sztuki przemysłany na nowo*, tłum. Adam Lipszyc, „Widok. Teorie i praktyki kultury wizualnej” 2018, nr 20, <http://www.pismowidok.org/pl/archiwum/20-2018-odmuzealnienie/estetyka-i-anestetyka> [data dostępu: 15.02.2019].
- Chakrabarty Dipesh, *Klimat historii. Cztery tezy*, tłum. Magda Szcześniak, „Teksty Drugie” 2014, nr 5, s. 168–199.
- Featherstone Mike, *Postmodernizm i estetyzacja życia codziennego*, tłum. Przemysław Czapliński, Jacek Lang, w: *Postmodernizm. Antologia przekładów*, red. Ryszard Nycz, Wydawnictwo Baran i Suszczyński, Kraków 1997, s. 299–332.
- Ferry Luc, *Homo aestheticus*, tłum. Hanna Puszko, „Sztuka i Filozofia” 1994, nr 9, s. 5–36.
- , *Le Sens du Beau. Aux origines de la culture contemporaine*, Le Livre de Poche, Paris 2002.
- Lisowska Urszula, *Wyobraźnia, sztuka, sprawiedliwość: Marthy Nussbaum koncepcja zdolności jako podstawa egalitarnego liberalizmu*, Wydawnictwo UMK, Toruń, 2017.
- Między etyką i estetyką. Rozważania nad problemem estetyzacji*, red. Kinga Kaśkiewicz, Rafał Michalski, Tomasz Siwiec, Wydawnictwo UMK, Toruń 2017.
- Morawski Stefan, *O swoistym procesie estetyzacji kultury współczesnej*, w: *Estetyczne przestrzenie współczesności*, red. Anna Zeidler-Janiszewska, Instytut Kultury, Warszawa 1996, s. 29–42.
- Problemy ponowoczesnej pluralizacji kultury. Wokół koncepcji Wolfganga Welscha*, red. Anna Zeidler-Janiszewska, Wyd. Fundacji Humaniora, Poznań 1998.
- Rancière Jacques, *Estetyka jako polityka*, tłum. Julian Kutyła i Paweł Mościcki, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2007.
- Rogoziecki Robert, *Estetyzacja pracy w świecie konsumpcji*, „Estetyka i krytyka” 2012, nr 24, s. 169–181.
- Seel Martin, *Estetyka obecności fenomenalnej*, tłum. Krystyna Krzemieniowa, red. Krystyna Wilkoszewska, Universitas, Kraków 2008.
- Simmel, Georg, *Most i drzwi. Wybór esejów*, tłum. Małgorzata Łukasiewicz, Oficyna Naukowa, Warszawa 2006.
- Welsch Wolfgang, *Ästhetisches Denken*, Reclam Verlag, Stuttgart 1990.
- , *Estetyka i anestetyka*, tłum. Małgorzata Łukasiewicz, w: *Postmodernizm. Antologia przekładów*, red. Ryszard Nycz, Wyd. Baran i Suszczyński, Kraków 1997, s. 520–546.
- , *Estetyka poza estetyką*, tłum. Katarzyna Guzcalska, red. Krystyna Wilkoszewska, Kraków 2005.
- , *Spór, czyli postmodernistyczna koncepcja sprawiedliwości*, w: Wolfgang Welsch, *Nasza postmodernistyczna moderna*, tłum. Roman Kubicki i Anna Zeidler-Janiszewska, Oficyna Naukowa, Warszawa 1998, s. 310–360.

Załuski Tomasz, *Praxis=ethos=creatio. Estetyka w rozszerzonym polu*, w: *Konteksty sztuki – konteksty estetyki*, t. 2 [*Przestrzenie późnej nowoczesności*], red. Iwona Lorenc, Mateusz Salwa, Wydawnictwo Officyna, Łódź 2011, s. 53–66.

Zeidler-Janiszewska Anna, *Moralne zaangażowanie lub/i estetyczna obojętność?*, w: *Estetyczne przestrzenie współczesności*, red. Anna Zeidler-Janiszewska, Instytut Kultury, Warszawa 1996, s. 105–117.


AESTHETISATION WITHOUT LIMITS? ON THE (CONFLICTUAL) COMPLEMENTARITY BETWEEN ETHICS AND AESTHETICS

The article is a critical commentary on the book *Między etyką i estetyką. Rozważania nad problemem estetyzacji* [*Between Ethics and Aesthetics. Considerations on the Issue of Aesthetisation*] (Toruń: Wydawnictwo UMK, 2017). Apart from analyzing ideas presented in the book, it provides a reflection on prior discussions on aesthetisation and the Polish reception of the topic, going on since 1990s. Whereas “surface aesthetisation” understood as an economic and PR strategy of embellishment used to be commonly criticized, the postmodern, anti-fundamentalist project of “deep-seated aesthetisation” had been more warmly welcomed. The anthology introduces a new accent in relation to the earlier discussions, because its main concern is the relationship between ethics and aesthetics. Although the book presents various perspectives, the authors generally argue for the need for ethical criteria and complementarity between ethics and aesthetics. In this sense, they counter Wolfgang Iser’s thesis that “ethics is today in the process of transforming itself into a subdiscipline of aesthetics”.

Keywords:

aesthetisation, ethics, aesthetics, Søren Kierkegaard, Wolfgang Iser, Rafał Michalski

Wioletta Kazimierska-Jerzyk

 <https://orcid.org/0000-0003-1871-7897>

Uniwersytet Łódzki

Instytut Filozofii, Katedra Etyki

wioletta.kazimierska@uni.lodz.pl

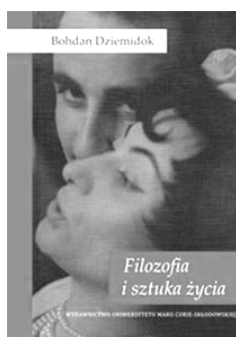
SMAK SŁODKO-GORZKO-KWAŚNY. MIEJSCE FILOZOFII W SZTUCE ŻYCIA WEDŁUG BOHDANA DZIEMIDOKA*

Abstrakt

Artykuł omawia ostatnią książkę Bohdana Dziemidoka pt. *Filozofia i sztuka życia*. Badacz ów jest czołowym przedstawicielem polskiej estetyki, autorem dziesięciu książek, ponad stu sześćdziesięciu artykułów oraz redaktorem sześciu monografii. Pozycja ostatnia pod względem merytorycznym spaja jego dorobek powstały po roku 2000. Peryferyjnie dotyczy ona zagadnień estetycznych, natomiast z uwagi na osobisty ton refleksji zapewnia bliższy, niż zazwyczaj jest to możliwe, kontakt z autorem. Można w przypadku tej książki mówić o praktykowaniu – właśnie za jej pomocą – filozofii oraz o swoistej, intencjonalnie podjętej autoterapii. Treść książki jest w tym samym stopniu naceLOWANA na własne problemy, co naceLOWANA empatią wobec czytelnika. W rezultacie udostępnia mu nie tylko wiedzę, ale i zapewnia spotkanie z otwartym, życzliwym człowiekiem.

Słowa kluczowe:

estetyka, etyka, aksjologia, szczęście, Bohdan Dziemidok



Książka *Filozofia i sztuka życia* Bohdana Dziemidoka jest zbiorem wykładów wygłoszonych przez jej autora na Wydziale Filozofii i Socjologii Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w 2016 roku. Cykl ten należał do oferty zajęć ogólnouniwersyteckich i odbywał się w sześćdziesiątą rocznicę podjęcia pracy naukowo-dydaktycznej przez profesora Dziemidoka, co miało miejsce w tej właśnie uczelni. Wydana w 2017 roku publikacja zawiera treść lubelskich wykładów i zarazem odzwierciedla problematykę, którą ów badacz zajmował

* Tekst jest artykułem recenzyjnym poświęconym książce Bohdana Dziemidoka pt. *Filozofia i sztuka życia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2017, 166 stron, indeks osobowy, na okładce oraz na s. 8 zdjęcia z prywatnego zbioru autora.

się po 2000 roku. Jest to osiem artykułów o różnej objętości (liczących od dziesięciu do trzydziestu sześciu stron), przeznaczonych na piętnastogodzinny kurs. Jego zakres merytoryczny można scharakteryzować jako aksjologiczne dylematy kultury zachodniej w dobie globalizacji. Wykłady te, jako zajęcia ogólnouczeniowe, z założenia skierowane były do szerokiego odbiorcy i miały za zadanie popularyzować wiedzę filozoficzną, umiejętnie wplecioną w konteksty psychologiczno-społeczne. Zarazem pomyślane zostały także jako rodzaj autoterapii. Zajęcia przyciągnęły liczną publiczność, co z kolei zachęciło autora do utrwalenia ich w formie publikacji książkowej.

Trzeba przyznać, że sama nazwa wykładów, powielona potem jako tytuł książki – *Filozofia i sztuka życia* – została pod względem retorycznym niezwykle atrakcyjnie dobrana. Ale sens tych słów łatwo może ulec zniekształceniu, na co od razu warto zwrócić uwagę. Otóż tytułowe sformułowanie niezobowiązująco sugeruje, że filozofia i sztuka życia idą ze sobą w parze, że w filozofii można znaleźć receptę na dobre, może nawet chwilami arcydzielne życie. Co ważne, sposób spędzania życia został tutaj określony jako „sztuka”, a nie prosty mechanizm, mózół czy proza życia. Wprawdzie Dziemidok jest zdeklarowanym realistą¹, a nawet czasem naturalistą² w swoim bezpardonowym opisywaniu życiowej codzienności, to jednak zasadniczo życiu przypisuje też takie walory, które wymagają odpowiedniego, to znaczy umiejętnego ich wykorzystania. Sztuka życia to, innymi słowy, umiejętność życia. Mimo więc sugestywnych i autoironicznych dygresji na temat rudymentów bieżącej egzystencji jest to zbiór tekstów o satysfakcjonującym życiu. Można przy tym podkreślić, że nie jest to żaden rodzaj estetyzmu. Nie chodzi o kształtowanie życia na podobieństwo sztuki, ani też o jak najwyższą sumę ważnych życiowych projektów/arcydzieł³. Choć sztuka odgrywa, według Dziemidoka, w życiu ważną rolę, nie jest żadnym modelem dla życia⁴. Autor nie formułuje także oczekiwań wobec całokształtu życia: na przykład, że przybierze taką czy inną postać, spełni takie lub inne oczekiwania. Słowo „sztuka” dotyczy naszego postępowania i swoistego potencjału życia. Słowo to jest w książce Dziemidoka metonimicznym obrazem działania, a nie zwykłą metaforą życia o dekadentkiej proveniencji, ani też wyszukaną metaforą jakiejś specjalnej, wysublimowanej postaci życia.

Reasumując, tytuł książki należy chyba rozumieć następująco: żyjąc, powinniśmy wykazać się swoistym (choć niedosłownym) artyzmem codziennych praktyk, sztukę życia trzeba chcieć uprawiać, co więcej, można to robić świadomie i doskonalić się w tym zakresie, osiągając nawet pewien rodzaj

¹ Tak autor ujmuje sam swoje stanowisko, Bohdan Dziemidok, *Filozofia i sztuka życia...*, s. 34.

² Ibidem, s. 34. Ten rys refleksji uwidacznia się, gdy Dziemidok opisuje najbardziej podstawowe i nie lubiane lub po prostu przykre czynności, jak np. golenie się.

³ Ibidem, s. 154–155.

⁴ Ibidem, s. 156–157.

mistrzostwa. Nie musimy jednak przy tym, a nawet nie powinniśmy, podkreśla Dziemidok, dążyć do doskonałości⁵. Mistrzostwo życia polega bowiem na sprzyjającej dobrostanowi samoświadomości, nie zaś na nieustannym powodzeniu. Życie trzeba umieć przeżyć i można się tego uczyć. Nie jest to oczywiście łatwe: życie jest wyzwaniem i zadaniem. W tym sensie jest sztuką.

Filozofia i sztuka życia jest dziesiątą książką Bohdana Dziemidoka⁶, który jest również redaktorem lub współredaktorem sześciu prac zbiorowych⁷ oraz ponad stu sześćdziesięciu artykułów i recenzji⁸. Szczególne znaczenie w jego dorobku ma monografia o komizmie (1967) wydana później również po rosyjsku i angielsku oraz wznowiona po polsku w 2011 roku i wówczas

⁵ Ibidem, s. 155.

⁶ Są to cztery różne wydania rozprawy o komizmie, która była podstawą doktoratu Dziemidoka: *O komizmie*, Książka i Wiedza, Warszawa 1967; *О комическом*, tłum. Святослав Свяцкий, Москва, Прогресс 1974; *The Comical: a Philosophical Analysis*, tłum. Marek Janiak, Dordrecht–Boston, Kluwer Academic Publishers 1993; *O komizmie. Od Arystotelesa do dzisiaj*, opracowanie antologii Monika Bokiniec, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2011; ponadto książka habilitacyjna *Teoria przeżyć i wartości estetycznych w polskiej estetyce dwudziestolecia międzywojennego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1980 oraz: *Sztuka, wartości, emocje*, Wydawnictwo Fundacji dla Instytutu Kultury, Warszawa 1992; *Główne kontrowersje estetyki współczesnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002 (książka dwukrotnie dodrukowywana); *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem: szkice z aksjologii stosowanej*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2013; *Amerykańska aksjologia i estetyka XX wieku: wybrane koncepcje*, Wydawnictwo Akademickie Sedno: Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Warszawa 2014.

⁷ *Homo agens. Studia nad podmiotowością i aktywnością człowieka*, red. Zdzisław J. Czarnecki, Bohdan Dziemidok, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1980; *On the Aesthetics of Roman Ingarden. Interpretation and Assessments*, red. Peter McCornick, Bohdan Dziemidok, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1989); *Problematyka wartościowania w amerykańskiej filozofii i estetyce*, red. Andrzej Ceynowa, Bohdan Dziemidok, Marek Janiak, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1995; *Американская философия искусства. Основные концепции второй половины XX века – антиэссенциализм, перцептуализм, институционализм. Антология*, red. Богдан Дземидок, Борис К. Орлов, Деловая книга–Одиссей, Екатеринбург–Бишкек 1997; *Integracyjna i dezintegracyjna rola artystycznych środków przekazu w kształtowaniu tożsamości narodowej i jednoczeniu Europy*, red. Bohdan Dziemidok, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2001; Stanisław Ossowski, *Wybór pism estetycznych*, wybór, redakcja naukowa i wstęp Bohdan Dziemidok, Wyd. Universitas, Kraków 2004.

⁸ Liczba ta jest orientacyjna. Wykaz publikacji Dziemidoka zawiera księga jubileuszowa wydana z okazji pięćdziesięciolecia jego pracy naukowej i dydaktycznej: *Estetyka i filozofia sztuki. Tradycje, przecięcia, perspektywy*, red. Monika Bokiniec, Piotr J. Przybysz, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2009. Redaktorzy książki wymieniają dokładnie sto pięćdziesiąt pięć pozycji oprócz książek. Wiadomo, że nie są to wszystkie teksty, co wynika z daty tej publikacji. Spis ten nie obejmuje ośmiu pierwodruków rozdziałów opublikowanych w następującej książce: Bohdan Dziemidok, *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem. Szkice z aksjologii stosowanej*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2013. Ponadto profesor opublikował *Postłowie* w: Tomáš Kulka, *Sztuka a kicz*, tłum. Katarzyna Dudzic i Anna Wanik, Galeria Miejska, Wrocław 2013, s. 182–185.

wzbogacona przez Monikę Bokiniec o ciekawie skomponowaną antologię trzydziestu sześciu tekstów dotyczących tytułowego zagadnienia. Książce tej chciałabym poświęcić nieco więcej miejsca, ponieważ historia jej wydań stanowić może, moim zdaniem, ciekawe wprowadzenie do tego, co autor *Filozofii i sztuki życia* nazywa właśnie „sztuką życia”.

Opracowanie teorii komizmu nie było *idée fixe* bohatera niniejszego tekstu. Na taką potrzebę zwrócił jego uwagę Stefan Morawski. Po latach Dziemidok przyznał, że był to zbyt trudny temat na doktorat, a przygotowanie książki zajęło mu w sumie ponad dziesięć lat. Ta z wielu powodów interesująca i pięknie wydana w 1967 roku monografia⁹, opatrzona ilustracjami Szymona Kobylńskiego, nie stała się punktem wyjścia do dalszych badań Dziemidoka nad komizmem. Autor stracił zainteresowanie tą tematyką, przygotował jedynie wspomniane wyżej zagraniczne edycje¹⁰. Choć zaowocowało to następnie jego członkostwem w radzie konsultacyjnej amerykańskiego kwartalnika „Humor. International Journal of Humor Research”, nie publikował w nim na temat komizmu¹¹. Wyrażając zgodę na reedycję książki w 2011 roku, konstatował ze stosownym dystansem: „zatoczyłem symboliczne koło, w którym nie ma już miejsca na ciąg dalszy”¹². Publikacja została przygotowana z myślą o jej przydatności dydaktycznej, popularyzatorskiej i zapewne o sukcesie wydawniczym. Oficyna słowo/obraz terytoria „miała nosa”. Książka spotkała się z entuzjastycznym przyjęciem i określana jest jako nieodzowny humanistyczny podręcznik, podobny do słynnych książek Umberta Eco poświęconych pięknu i brzydocie (zresztą znacznie bogatszy od strony teoretycznej)¹³. Sama antologia załączona w nowym wydaniu nieco przypomina też ważną serię podręczników *Wiedza o kulturze* pod redakcją Andrzeja Mencwela wydawaną przez Uniwersytet Warszawski.

⁹ Wkrótce po ukazaniu się rekomendował ją Mieczysław Wallis, zob. idem, *Przeżycie i wartość. Pisma z estetyki i nauki o sztuce*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1968, s. 304. Natomiast Andrzej Pytlak chwalił drugą część książki (s. 55–126 w starym wydaniu) poświęconą formom komizmu – jako „precyzyjną i urzekającą swoją trafnością”, zob. idem, *O komizmie – próba przewycięzania mitu*, „Studia Estetyczne” 1969, t. VI, s. 333–336.

¹⁰ Patrz przypis nr 5. To Stefan Morawski napisze obszerną *Przedmowę* do polskiego przekładu słynnej książki Bergsona *Śmiech. Esej o komizmie*, tłum. Stanisław Cichowicz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1977, s. 7–39. Morawski także umieszcza monografię Dziemidoka w szeregu instruktywnych pozycji na temat komizmu, zob. *Ibidem*, s. 9.

¹¹ *Prof. dr hab. Bohdan Dziemidok mówi o swoim filozofowaniu* [wywiad przeprowadza Katarzyna M. Cwynar], „ΣΟΦΙΑ” 2014, t. 14, s. 323.

¹² *Ibidem*.

¹³ Zob.: Maciej Wojtyszko, *Komizm, czyli czy może być jeszcze śmieszniej*, „Nowe Książki” 2012, nr 1; Henryk Tronowicz, *Raport o śmieszności. Komiczne poczucie humoru*, „Dziennik Bałtycki”, 30.09.2011, online: <https://dziennikbaltycki.pl/raport-o-smiesznosci-komiczne-poczucie-humoru/ar/456707>; Agnieszka Dauksza, *Weź to na poważnie (O komizmie. Od Arystotelesa do dzisiaj)*, 8.09.2011, *E-splot* [portal kulturalny], <http://e-splot.pl/index.php?pid=articles&id=1508>

Jednakże, jak zauważa Igor Rakowski-Kłós, idea wydania dzieła, którego początkowe pomysły mają więcej niż pięćdziesiąt lat, „może wydawać się naukowym ptakiem dodo wskrzeszonym przez szalonego wydawcę”¹⁴. Choć więc książka ta pozostaje jedną z podstawowych polskich publikacji na temat komizmu, można tylko próbować wyobrazić sobie rozterki autora, od wielu lat podążającego za najbardziej nowatorskimi w estetyce autorami, śledzącego główne kontrowersje swojej dyscypliny, nagradzanego za bieżące osiągnięcia¹⁵, a przede wszystkim tak chętnie piszącego recenzje innych książek oraz często wdającego się w polemiki, których tłem jest na ogół właśnie aktualność i uniwersalność danej refleksji¹⁶. Nie dziwi więc fakt, że we wstępie do nowej edycji *O komizmie* Dziemidok pisze następująco:

przystąpiłem do pracy [...] z bardzo mieszanymi uczuciami. Czasem wzbierała we mnie żądza mordy wobec inicjatorów tego przedsięwzięcia. W końcu jednak pogodziłem się ze swoim losem i wziąłem się do roboty. Obecnie odczuwam ulgę i wdzięczność. [...] przy okazji wzbogaciłem swoją wiedzę [...] Mam na myśli wiedzę o psychice ludzkiej. Nigdy bowiem nie sądziłem, że żądza mordy może się przekształcić we wdzięczność¹⁷.

Tu właśnie widać najlepiej – w konkretnej życiowej praktyce – że sztuka życia według Dziemidoka ma przede wszystkim charakter koncyliacyjny, porozumiewawczy, dialogiczny. Polega nie na unikaniu lub omijaniu trudnych zadań czy konfliktów, a podejmowaniu prób ich optymalnego rozwiązywania:

¹⁴ Igor Rakowski-Kłós, *O komizmie. Bohdan Dziemidok. Słowo/obraz terytoria*, „Gazeta Wyborcza” 4.11.2011, nr 257, dodatek „Co jest grane”. Skan tej krótkiej opinii udostępnia wydawnictwo słowo/obraz terytoria: https://terytoria.com.pl/modules/nxproduct/images/663/recenzja-o-komizmie-recenzje-zebrane_1496392909.pdf. Podobne ryzyko (choć wydawać się wówczas mogło, że znacznie mniejsze) wiązało się już z anglojęzycznym wydaniem tego dzieła z 1994 roku. Władysław Chłopicki w recenzji tej wersji książki opublikowanej w „Humor. International Journal of Humor Research” (t. 7, nr 4, s. 429–434) mówi wprost o nieusuwalnych wadach publikacji, wynikających właśnie z wydawniczego opóźnienia. Przede wszystkim taka reedycja odbiera przywilej bezpośredniej polemiki z autorem, jemu zaś satysfakcję z wykonanej pracy.

¹⁵ Za książkę *Główne kontrowersje estetyki współczesnej* (2002) Dziemidok otrzymał Nagrodę Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego oraz Nagrodę Naukową Miasta Gdańska im. Jana Heveliusza za rok 2004 w kategorii nauk humanistycznych.

¹⁶ Zob. np. polemiki ze Stefanem Morawskim, Wolfgangiem Welschem, Richardem Shustermanem, Tomášem Kulką: Bohdan Dziemidok, *O potrzebie odróżniania artystycznego i estetycznego wartościowania sztuki*, w: *Primum philosophari. Księga pamiątkowa Stefanowi Morawskiemu ofiarowana*, red. Jolanta Brach-Czaina, Oficyna Naukowa, Warszawa 1993, s. 53–75; Bohdan Dziemidok, *Główne tendencje estetyki współczesnej w pracach Richarda Shustermana i Wolfganga Welscha*, w: *Wizje i re-wizje. Wielka księga estetyki w Polsce*, red. Krystyna Wilkoszewska, wyd. Universitas, Kraków 2007, s. 23–43; Bohdan Dziemidok, *Posłowie*, w: Tomáš Kulka, *Sztuka a kicz...*, s. 182–185.

¹⁷ Bohdan Dziemidok, *O komizmie. Od Arystotelesa do dzisiaj...*, s. 8.

Stan naszego ducha [...] zależy nie tylko od czynników zewnętrznych, nie tylko od faktów i wydarzeń, w których bierzemy udział oraz **naszych wzajemnych relacji z innymi ludźmi, ale także [...] od nas samych, od tego, jak te fakty interpretujemy i jak na te fakty i zachowania innych ludzi emocjonalnie reagujemy** [podkr. – W. K.-J.]. Właśnie od tego właściwego nam sposobu reagowania na otaczającą nas rzeczywistość: na innych ludzi i sytuacje, w których się znaleźliśmy, zależy w znacznej mierze nasze samopoczucie, stan równowagi wewnętrznej i zdrowia psychicznego¹⁸.

„Interpretacja” i „relacja” są tu słowami-kluczami. Na dokonanie interpretacji i budowanie relacji trzeba mieć czas, co więcej, trzeba umieć skupić swą uwagę na dobrych i złych stronach codziennych zadań, wyzwań czy spotkań. O tym jest właśnie pierwszy rozdział recenzowanej książki zatytułowany *O ważności nastawienia życiowego: optymizm, pesymizm, realizm*. Owo nastawienie rozumie Dziemidok dwojako: ogólnie – jako „względnie stabilną postawę wobec świata, życia i ludzi”¹⁹, poszczególnie/doraźnie – jako stosunek do aktualnego, konkretnego wydarzenia. Pierwsze znaczenie łączy (za Władysławem Tatarkiewiczem) z „wewnętrznym fatum charakteru”, drugie – z umiejętnością walki z tym fatum²⁰. Jest przekonany o kluczowej i zarazem tej dwoistej roli nastawienia, o wadze negocjowania z samym sobą. Wszak nie zawsze owo ogólne nastawienie musimy mieć złe, ale nawet jeśli jest właściwe (stosowne do sytuacji), naszemu zachowaniu zagrażają stereotypizacja, rutynizacja, automatyzm. W dalszej części rozdziału formułuje autor szereg porad (wraz z rozległą charakterystyką w podpunktach), które pozwolą uniknąć takiego ryzyka.

I tak, ogólnie rzecz biorąc, powinniśmy zachować właściwą hierarchię spraw i rzeczywiste proporcje w ocenie wydarzeń czy zachowań, a nade wszystko unikać czarnowidztwa. Ciekawie pisze Dziemidok w tym kontekście o relacjach rodziców i dzieci, ale chyba najbardziej interesująco o (nie)umiejętności samooceny: oceny własnych doświadczeń z przeszłości, trudnościach w docenieniu teraźniejszości oraz pochopnym wyrokowaniu o przyszłości²¹. Trafnie pokazuje, że (niestety) generalnie skupiamy się na ocenach, a nie na doświadczeniu.

Druga, „zbiorcza”, jak pisze autor, rada dotyczy tego, że jesteśmy zbyt wymagający, zarówno wobec innych ludzi, jak i siebie. Kolokwialnie mówiąc – zbyt nakręceni. To generuje zgubne emocje – zwłaszcza zawiść – lub ich atrofie, czyli zubożenie. Tymczasem życzliwość jest, w opinii autora, jedną z tych postaw, która może być kluczem do przezwyciężenia wielu zagrożeń,

¹⁸ Bohdan Dziemidok, *Filozofia i sztuka życia...*, s. 11.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem, s. 12. Por. Władysław Tatarkiewicz, *O szczęściu*, wydanie VIII, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1962, s. 319–323.

²¹ Ibidem, s. 16–19.

szczególnie tych społecznych, jak osamotnienie, nieprzydatność, brak aktywności zawodowej. Rzecz jasna, można być życzliwym i wymagającym, ale u Dziemidoka w rozumieniu życzliwości akcent pada na wyrozumiałość.

Listę porad zamyka obowiązkowe poczucie humoru. Chyba nie mogło być inaczej u znawcy komizmu. W ogóle odnoszę wrażenie, że wykładowi temu, choć jest wsparty przede wszystkim różnego rodzaju literaturą etyczną i psychologiczną²², patronuje estetyka. W przypisywaniu istotnej i złożonej roli samemu nastawieniu odczytuję analogię do refleksji nad postawą estetyczną. Dziemidok wiele uwagi poświęcił temu pojęciu, a systematyczną analizę przeprowadził w rozdziale dziesiątym *Głównych kontrowersji estetyki współczesnej*²³. Konkluduje tam, że pojęcie postawy estetycznej jest wieloznaczne, może nawet indywidualistyczne, ale nie jest uniwersalne oraz „czyste”, to znaczy postawy z reguły są mieszane, np. estetyczno-poznawcze, estetyczno-religijne. Ale, rzecz w tym, że świadomie przyjęta postawa estetyczna otwiera na to, co pozaestetyczne – jak uświadomione nastawienie życiowe otwiera na autokrytykę. Oczywiście, wobec tego, jeśli chodzi o zajęcie stanowiska w sprawie owego nastawienia, Dziemidok opowiada się za realizmem – bo jest ono co do zasady bardziej refleksyjne (mniej emocjonalne) i pluralistyczne²⁴. Zapewne cechą nastawienia bohatera niniejszego tekstu, która się wybija na plan pierwszy, jest właśnie pluralizm. Tak Dziemidok widzi sam siebie i taka jest jego twórczość naukowa²⁵. Ów stale deklarowany pluralizm był też od dawna doceniany przez innych²⁶.

Poglądy formułowane w kolejnym rozdziale – *Moralność, obyczajowość i prawo jako społeczne regulatory zachowań człowieka* – na pierwszych rzut oka mogą wydawać się nieco oczywiste i schematyczne. Po pierwsze, Dziemidok argumentuje na rzecz złożonych uwarunkowań życia społecznego – zgodnie ze swym dwubiegunowym i zarazem panoramicznym sposobem oglądu każdej sprawy. Gdy podaje jednak własne przykłady nieuzasadnionych norm obyczajowych, to zaczynam rozumieć, co jest właściwym przedmiotem jego troski. Moralność, obyczajowość i prawo wplecione są (bywają) w sieć uprzedzeń i manipulacji. Obyczaje regulują niedostatki prawa, moralność weryfikuje

²² Spośród wielu przywoływanych tu autorów najbardziej zachęcające do dalszej lektury są akapity poświęcone koncepcjom Martina Seligmmana i Rogera Scrutona, reprezentującym odpowiednio umiarkowany optymizm i umiarkowany pesymizm w życiowym nastawieniu, zob. Bohdan Dziemidok, *Filozofia i sztuka życia...*, s. 29–33.

²³ Bohdan Dziemidok, *Główne kontrowersje estetyki współczesnej...*, s. 236–260.

²⁴ Bohdan Dziemidok, *Filozofia i sztuka życia...*, s. 33–34.

²⁵ Szczegółowo rzecz ujmując Dziemidok jako estetyk opowiada się za komplementarnością dwóch stanowisk: umiarkowanego relatywizmu estetycznego i pluralizmu estetycznego. Zob. Bohdan Dziemidok, *Pluralizm estetyczny*, „Studia Estetyczne” 1975, t. XII, Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 262.

²⁶ Alicja Iwańska, *Sztuka. Emocje. Wartości (Art, Emotions, Values) by Bohdan Dziemidok*, *University of Gdańsk* 1992, „The British Journal of Aesthetics” 1994, t. 34, nr 1, s. 103–104.

obyczaje władzy lub wyręcza prawo, żaden z tych regulatorów nie nadaża za postulatem równości ludzi... Sztuka życia w dużej mierze polega więc na umiejętności odróżnienia odmiennych sposobów regulowania życia społecznego i rozumienia, w jaki sposób nas ograniczają (niezależnie od tego, jak bardzo są nieodzowne).

W rozdziale II *Czy wolność może mieć gorzki smak?* (s. 45–60) najpierw skrótowo zaprezentowano wybrane pojęcia wolności (Monteskiusz, Hannah Arendt, Martin Heidegger, Jean-Paul Sartre), następnie autor zajął się problematyką wolności w hierarchii wartości oraz granicami wolności. Choć pod wieloma względami wolność należy uznać za kluczową dla człowieka wartość, Dziemidok uważa, że nie jest ona ani absolutna, ani najwyższa. Sceptycyzm w tej kwestii podziela z Isaiahem Berlinem, Leszkiem Kołakowskim, Zygmunt Baumanem, przyznając, że dwa następujące zadania wydają się najważniejsze w praktykach społeczno-politycznych: utrzymanie prawa do wolności (co może odbierać poczucie wolności innym) oraz równoważenie wolności i bezpieczeństwa (przy czym to ostatnie wydaje się mimo wszystko priorytetowe)²⁷.

Następnie autor podejmuje problem ciężaru wolności, jakim jest odpowiedzialność. Punktem wyjścia tej części rozważań jest artykuł Jacka Żakowskiego *Czy wolność staje się dla nas ciężarem?* Tekst znanego dziennikarza dotyczy rozległego kryzysu, jaki uwidacznia się w XXI wieku. Ta inspiracja pokazuje, że Dziemidok nie tyle jest zainteresowany filozoficznymi koncepcjami wolności, co „palącymi”, można powiedzieć, problemami współczesnej dojrzewającej demokracji. Nie tylko wolność, ale i inne wskazane przez Żakowskiego wątki podejmuje Dziemidok w tekstach *Filozofii i sztuki życia*.... Ich przedstawienie wymaga szerszego cytatu:

Zmiana dotyczy nie tylko wolności osobistych, politycznych i obywatelskich. Zatrzymał się lub radykalnie zwolnił także imponujący pochód wolności gospodarczych. [...] rozwój jednych musi się odbywać kosztem innych.

Nie tylko w Polsce władze państwowe zaczęły zabiegać o odzyskanie utraconego pod koniec XX w. wpływu na życie obywateli. Prawo obywatelstwa odzyskały słowa defensywnej batalistyki. Obrona miejsc pracy. Ochrona narodowych rynków. Wspieranie państwowych przedsiębiorstw przeciw obcym konkurentom.

Populistyczne ryzyko, prawicowe i lewicowe, zaczęło być tłumaczone jako cena ewolucji swobód politycznych – zwłaszcza wolności słowa i prasy – dopuszczających do głosu byle jakie poglądy. Ryzyko terrorystyczne wyjaśnia się jako cenę nadmiernej wolności osobistej utrudniającej państwu sprawowanie kontroli. Niepowodzenia gospodarcze, z bezrobociem na czele, zaczęto postrzegać jako cenę nadmiernej wolności rynków albo – wręcz przeciwnie – jako

²⁷ Bohdan Dziemidok, *Filozofia i sztuka życia*..., s. 50–52.

skutek nieracjonalnie rozległej wolności politycznej prowadzącej do nakładania na rynek szkodliwych ograniczeń.

Wolność przestała być darem. W coraz większym stopniu zaczęła być postrzegana i przedstawiana jako ciężąca konieczność²⁸.

Dziemidok zestawia te uwagi Żakowskiego z oczywistą w tym kontekście lekturą – *Ucieczką od wolności* Ericha Fromma. Inni przytaczani przez niego autorzy pogłębiają ten dualistyczny model wolności pozytywnej i negatywnej. Z opartych na nim rozważań wynika, że radość z wolności i koszty doświadczenia wolności w naszym życiu społecznym nie bilansują się. Po prostu nie umiemy cieszyć się wolnością. Trudno tutaj o odkrywczą konkluzję, lub chociaż taką, która by nas nie zawstydziała. Dziemidokowi się to udaje. Píše na koniec tej części książki: „Dla mnie wolność ma smak życia ludzkiego, mianowicie: słodko-gorzko-kwaśny”²⁹. To życie ma smak, nie zaś sfunkcjonalizowana struktura myślowa. Ta sensualna konstatacja przypomina o przestrożach z *Dialektyki negatywnej*, abyśmy nie żyli tylko urojeniami tego, co nasza świadomość posiadała, a w każdym innym wymiarze (społecznym, cielesnym itd.) zarazem utraciła:

Tam, gdzie filozoficzna tradycja [...] miesza wolność z odpowiedzialnością, ta odpowiedzialność powinna zmienić się w pozbawione obawy, aktywne uczestnictwo każdej jednostki: w całości u której to uczestnictwo nie byłoby usztywnione instytucjonalnie, ale miało realne następstwa³⁰.

Dziemidoka rozumienie wolności zakłada, że musi mieć ona – ze swej dialektycznej istoty³¹ – różne postacie czy właśnie smaki. Te zaś – wszystkie bez wyjątku – można polubić, rozumiejąc, jak należy je łączyć. To wymaga pewnej subtelności w działaniu, przeżywaniu, dokonywaniu wyborów. Subtelności tej zaś uczy nawyk rozpatrywania spraw ze wszystkich stron. Z taką koncepcją przeżywania wolności koresponduje wspomniana wyżej, faworyzowana przez autora w relacjach z innymi ludźmi, życzliwość. Dziemidok nie stawia na skuteczność. Nie motywuje nikogo do coraz to lepszych osiągnięć. Choć miejscami jego tekst przyjmuje formę poradnika, nie występuje on w roli znawcy lub autorytetu. Zarówno tekst o wolności, jak i te o przyjaźni, miłości oraz starości oddają przede wszystkim pewien sposób przyglądania się sobie.

²⁸ Jacek Żakowski, *Czy wolność staje się dla nas ciężarem?*, „Polityka”, 12 grudnia 2006, online: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/200964,1,czy-wolnosc-staje-sie-dla-nas-ciezarem.read>.

²⁹ Bohdan Dziemidok, *Filozofia i sztuka życia...*, s. 60.

³⁰ Theodor W. Adorno, *Dialektyka negatywna*, tłum. Krystyna Krzemień, współpr. Sław Krzemień-Ojak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1986, s. 367–368.

³¹ *Ibidem*, s. 369.

W *Słowie wstępnym* nazywa autor swe wykłady psychoterapią. Wiemy też z owego wstępu wprost, że najsilniej wywołały ich potrzebę śmierć żony i obniżenie aktywności zawodowej. Z obiema zaś tymi sferami – miłością i pracą – najbardziej bezpośrednio powiązane jest poczucie szczęścia. Rozdziały IV–VI poświęcone zostały tym trzem zagadnieniom.

Z częścią *Miłość i przyjaźń – różnice i pokrewieństwa* (s. 61–76) najtrudniej polemizować. Chodzi nie tylko o długi czas doświadczeń autora, z którymi nie można się mierzyć, ale i bardzo osobisty aspekt tych refleksji. Od strony teoretycznej rozdział zawiera znane rozróżnienia pojęciowe i rekapitulację przede wszystkim psychologicznej (Alan Carr, Anna Dodziuk, Jacek Santorski, Bogusław Wojcieszke, Ewa Wozydyło), choć także medycznej (Zbigniew Liber) socjologicznej (Beata Banasiak-Parzych) i filozoficznej (Lesław Hostyński, Leszek Kołakowski, Magdalena Środa) wiedzy na temat dwóch tytułowych pojęć. W naszej epoce poradników (skądinąd wielu zupełnie niepotrzebnych), pozytywnie rozumianego lifestylingu, zwłaszcza tego w duchu *slow life*, bliskiego niektórym założeniom etyki troski³², najbardziej dyskusyjne wydają mi się ogólne uwagi o wypaczeniu czy zanikaniu przyjaźni, którymi autor zamyka ten rozdział, powołując się na diagnozy Ewy Wozydyło i Magdaleny Środy³³. Można się zastanawiać bowiem, czy istotnie znakiem naszych czasów jest to, że słabną więzi rodzinne, a kultura przyjaźni spada. Obserwuję (i ufam), że przyjaźń ma dziś charakter mniej deklaracyjny (mniej „kodeksowy”), sędzę też, że społecznie i obyczajowo przywileje rodziny i przyjaciół w wielu domach obecnie się zrównały.

Rozdział *Czy dążenie do szczęścia może być moralnie podejrzone?* merytorycznie rzecz biorąc, powtarza treści (a zwłaszcza zestaw porad) dwóch tekstów opublikowanych uprzednio³⁴, a także częściowo (co jest jednak nieco niefortunne³⁵) rozdziału pierwszego (pt. *O ważności nastawienia życiowego: optymizm, pesymizm, realizm*) recenzowanej tutaj książki. Owa po wielokroć zalecana recepta na szczęście zawiera aż piętnaście składników. Została ona sformułowana na serio, ale jest też w pewnym sensie żartem, podobnie jak tytuł rozdziału. Dziemidok sugeruje to *explicite*, nie tylko dlatego, że ma dystans do

³² Zwłaszcza gdy chodzi o pielęgnowanie relacji z innymi ludźmi, zob. np.: Nel Noddings, *Caring. A Feminine Approach To Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles, California, 1984; Dorota Sepczyńska, *Etyka troski jako filozofia polityki*, „Etyka” 2012, nr 45, s. 37–61.

³³ Bohdan Dziemidok, *Filozofia i sztuka życia...*, s. 75–76.

³⁴ Bohdan Dziemidok, *Teoretyczne i praktyczne kłopoty ze szczęściem*, „Akcent” 2009, nr 3 (117), s. 55–74; przedruk w idem, *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem. Szkice z aksjologii stosowanej*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2013 (rozdział III).

³⁵ Zasadniczo na karb metody wykładu można złożyć te powtarzające się treści. Rozpoczęcie serii zagadnieniem nastawienia życiowego, mającego prowadzić do szczęścia, a następnie zrekapitulowanie go w połowie serii wykładem o szczęściu, może wydawać się zasadne.

swoich doświadczeń życiowych. Wskazują na to też konkluzje, które przyjmuje autor za Bertrandem Russellem – uznając jego ujęcie szczęścia za najtrafniejsze, za „asa wyciągniętego z rękawa” (po uprzednio dokonanym przeglądzie różnych filozoficznych i psychologicznych stanowisk). Autor *Podboju szczęścia* zadowolony z własnego życia zawdzięczał przede wszystkim niezajmowaniu się samym sobą, a poświęcaniu uwagi ważnym sprawom świata, wiedzy i ukochanym osobom³⁶. Tak rozumiane szczęście nie może być moralnie dwuznaczne.

Podejrzany jest natomiast hedonizm, ale tylko ten w wersji praktycznej, ściślej nawet – konsumpcyjnej³⁷. Zapewne można zarzucić, że Dziemidok prezentuje literaturę na temat hedonizmu i utylitaryzmu nader selektywnie. Podział na hedonizm praktyczny i teoretyczny nie jest obecnie chyba najbardziej trafnym zabiegiem typologicznym. Nie uwzględnia głośnego stanowiska Petera Singera, właśnie autora, który praktykę uznał za sposób legitymizowania swej teorii „hedonistycznego utylitaryzmu”³⁸. Ciekawie natomiast dobiera Dziemidok rozmaite koncepcje, które rozpościerają się pomiędzy dwiema skrajnościami: optujące za szczęściem jako dobrem (Arystyp z Cyreny, Epikurejczycy, John Stuart Mill, Jeremy Bentham, Władysław Tatarkiewicz), umiarkowane (Zygmunt Bauman, Magdalena Środa, Janusz Czapiński) oraz ujęcia sceptyków wątpiących w szczęście (Martin Seligman, Umberto Eco, Leszek Kołakowski). Osobno traktuje przy tym założenia psychologii pozytywnej. Następnie przechodzi do wspomnianego już i powielonego, jak pisałam wyżej, obszernego leksykonu porad (s. 96–118), w którym szczególną wagę przywiązuje do tekstów Woydyłło, Tatarkiewicza i Dalajlamy.

W kolejnym rozdziale, poświęconym starości autor streszcza dwa wcześniejsze teksty powstałe na ten temat³⁹. Refleksje Dziemidoka o starości są wyjątkową lekturą. Ponieważ komentowałam ją już wcześniej⁴⁰, odwołam się do dwóch aspektów, które w tej wersji wykładu wybrzmiały wyraźniej.

Pierwszy wątek to pomniejszanie problemów starości. W recenzji z książki *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem. Szkice*

³⁶ Bohdan Dziemidok, *Filozofia i sztuka życia...*, s. 91.

³⁷ Ibidem, s. 80–81.

³⁸ Zob. Peter Singer, *Twenty Questions*, „Journal of Practical Ethics” 2016, t. IV, nr 2, s. 67–78.

³⁹ Bohdan Dziemidok, *Aksjologiczne aspekty starości. Czy starość może być piękna, dobra, mądra i szczęśliwa? Przedłużający się koniec, czyli o rzeczywistych i pozornych urokach starości*, „Punkt po Punkcie” 2006, nr 7, s. 289–294; oraz trzykrotnie opublikowana wersja tego tematu pt. *Aksjologiczne aspekty starości. Czy starość może być piękna, mądra, dobra i szczęśliwa?*. Zob. w: idem, *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem...*, s. 145–183; „Sofia” 2014, t. XIV, s. 143–163; w: *Starość darem, zadaniem i wyzwaniem*, red. Adam A. Zych, Stowarzyszenie Przyjaciół Domu Pomocy Społecznej „Pod Dębem” w Dąbrowie Górniczej, Sosnowiec–Dąbrowa Górnicza 2014, s. 253–281.

⁴⁰ Wioletta Kazimierska-Jerzyk, *Bohdan Dziemidok, Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem. Szkice z aksjologii stosowanej, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2013* [recenzja książki], „Estetyka. Biuletyn” 2015, nr 2 (1), wyd. UJ/PTE, s. 54–57.

z aksjologii stosowanej uznałam za ważne wyeksponowanie głosu Katarzyny Nosowskiej będącego autentycznym zachwytem nad starością. Czytając po raz kolejny akapity o pięknie starości w tej książce, zastanawiam się, czy jednak nie nazbyt często słyszy się, że ktoś się pięknie starzeje, że starość mu służy. Dziemidok jest tu jednoznacznie sceptyczny: można mówić, w opinii autora, tylko o jej duchowym pięknie – jak w przypadku wielokrotnego bohatera *Filozofii i sztuki życia* Władysława Tatarkiewicza czy Władysława Bartoszewskiego, wobec których ogarniać nas może (czy mogła) raczej nieśmiałość, a nie chęć obserwacji ich fizyczności.

Generalnie i estetycznie rzecz biorąc, starość jest zawstydzająca – powtarza za Tadeuszem Konwickim Dziemidok⁴¹. Widok własnej twarzy w lustrze wydaje się jakąś iluzją lub karykaturą, a poziom aktywności fizycznej i brak przyjemności z tejże aktywności przypomina wyłącznie o postępującym procesie wykluczenia. Tymczasem w powszechnym (i raczej prymitywnym) społecznym odbiorze widać, że nie tylko nie rozumiemy starości, ale ją lekceważymy i umniejszamy. Można to rozpoznać już w samym języku, w którym szafujemy eufemizmami, na przykład mówiąc o życiu na ¼ etatu – zamiast ograniczonej sprawności (z czego Dziemidok sam żartuje), albo o zasłużonym odpoczynku – zamiast nieodwołalnej emeryturze – tym „najbardziej odrażającym wyrazie w słowniku”⁴².

Drugi wątek – to nuda. Ten interesująco eksploatowany w kulturze temat nie ma nic wspólnego ze starością, wobec niej też jest eufemistycznie przywoływany w miejsce beczynności czy „bezdziejstwa” – jak pisze autor. Dziemidok wie, że nuda może mieć różną postać i różną jakość. Nie ona sama jest problemem, a jej specyficzna nazwijmy to „modalność”. Za starczą nudę odpowiada zmęczenie, naturalny stan człowieka starego, jest on uporczywy, ograniczający, a w konsekwencji obezwładniający. Wiadomo, jak będzie wyglądał kolejny dzień (ile trzeba wziąć tabletek, czego należy unikać itp.), bo aranżuje go zmęczenie, a nie odprężenie. Tekst Dziemidoka, choć miejscami autoironiczny, nawet humorystyczny (na przykład akapit o nowych przyjaciółkach – Sklerozie i Intencji/Impotencji⁴³) jest po prostu poruszający; szczególnie w jego warstwie ilustracyjno-narracyjnej, kiedy czytelnik natrafia na opisy doświadczeń lub sytuacji, które stają się z wolna udziałem każdego przeciętnego dojrzałego człowieka. Na starość – wyobrażamy już to sobie... – ułomności i słabości drastycznie się pogłębiają, wypełniają całą aktywność. Tak jest na przykład z „nowymi, nieznanymi wcześniej przyjemnościami”, jak przerwa w cierpieniu czy radość z odnalezienia kluczy...⁴⁴

⁴¹ Bohdan Dziemidok, *Filozofia i sztuka życia...*, s. 116–117.

⁴² Ibidem, s. 120.

⁴³ Ibidem, s. 126.

⁴⁴ Ibidem, s. 121.

W szkicu *Muzyka i tożsamość narodowa w epoce globalizacji* pośrednio wraca autor do jednego z wątków poruszonych w cytowanym wyżej eseju Jacka Żakowskiego – warunków sprzyjających rozwojowi nacjonalizmu. Dziemidok broni manifestowania się tożsamości narodowej w kulturze. Czyni to jednak w swoim stylu – przewrotnie. Wychodzi od przykładów własnego (dla siebie samego niespodziewanego) zauroczenia nieznanymi mu wcześniej gatunkami muzyki: etnicznej afrykańskiej (z czasów pobytu w Berkeley w 1967 roku) i religijnej prawosławnej (z pobytu w Moskwie w połowie lat 90. XX wieku). Następnie rozważa stanowiska argumentujące za kosmopolitycznością (Lev Kreft) i akcentujące niesłabnącą potrzebę życia w kulturowej, historycznej i językowej wspólnoty (Leszek Kołakowski, Jerzy Szacki). Zastanawia się, w jakim stopniu „przynależność do wspólnoty narodowej miałaby być optymalnym zaspokojeniem tej potrzeby”⁴⁵. Ostatecznie jednak, idąc za wybranymi badaniami socjologicznymi oraz refleksjami nad wielokulturowością (Antonina Kłóskowska, Will Kymlicka) uznaje, że tożsamość narodowa dla większości ludzi pozostaje najważniejszym odniesieniem wspólnotowym, zaś kosmopolityzm jest przywilejem mniejszości oraz że „nie istnieje żadna konieczność powiązania między silną asertywną identyfikacją narodową a etnocentrycznym nacjonalizmem”⁴⁶.

Ten krótki wykład nie do końca oddaje, w jakim stopniu autor zdaje sobie sprawę z poziomu ksenofobii i agresywnego szowinizmu szerzącego się w europejskich społecznościach oraz z zagrożeń, jakie płyną dla kultury narodowej rozwijającej się w izolacji. By lepiej zrozumieć stanowisko Dziemidoka w tej sprawie, warto cofnąć się do redagowanej przez niego książki *Integracyjna i dezintegracyjna rola artystycznych środków przekazu w kształtowaniu tożsamości narodowej i jednoczeniu Europy* (2004). Niezwykle sugestywnie wybrzmiewa w niej zagadnienie kulturowo-narodowych stereotypów. Ponadto wyselekcjonowane zostały jako pierwsze – polemiczne względem tekstu samego redaktora – prace krytyków różnych współczesnych postaci kultury narodowej (Aleš Erjavec, Lev Kreft, Tadeusz Szkołut, Erich Mistrík). Antologia ma charakter, jak podkreśla Dziemidok, „mozaikowy”, to znaczy jej współautorzy nie mówią jednym głosem, co w przypadku tego tematu jest trudną do przecenienia zaletą⁴⁷. Natomiast tekst Dziemidoka zamieszczony w tej godnej polecenia książce wydaje się koniecznym dopełnieniem⁴⁸ krótkiego szkicu

⁴⁵ Ibidem, s. 133.

⁴⁶ Ibidem, s. 135.

⁴⁷ Bohdan Dziemidok, *Wstęp*, w: idem, *Integracyjna i dezintegracyjna rola...*, s. 12.

⁴⁸ Bohdan Dziemidok, *O potrzebie tożsamości narodowej, nacjonalizm oraz integracyjnej i dezintegracyjnej roli artystycznych środków przekazu w jednoczeniu Europy*, w: *Integracyjna i dezintegracyjna rola...*, s. 21–44. Problematyka ta dwukrotnie w mniejszym zakresie pojawia się w następującym tekście Dziemidoka (a następnie jego przedruku): idem, *Teoretyczne i praktyczne*

opublikowanego w *Filozofii i sztuce życia*. Stanowisko Dziemidoka nie jest bowiem wyraziste, ale jest jednoznacznie antynacjonalistyczne. Natomiast obrona sztuki narodowej wynika z tego, że sednem jego postawy jest, jak można sądzić, pozytywnie pojęta tolerancja, polegająca na tym, że się sprzyja danemu zjawisku, a nie tylko uznaje jego autonomię lub powstrzymuje od ingerowania⁴⁹. Dziemidok chciałby, aby w czasach globalizacji, stwarzających warunki wielokulturowych doświadczeń, także sprzyjać oryginalnym, źródłowym przejawom kultur narodowych, a nie tylko dawać pole do rozwoju na przykład uproszczonego quasi-folkloru⁵⁰.

Tytuł ostatniego wykładu ma postać pytania: *Czy współczesna sztuka popularna może być słusznie oskarżana o demoralizowanie odbiorców przez gloryfikowanie nadmiernej swobody seksualnej?* Wiadomo, że Dziemidok jest obrońcą kultury popularnej, powyższy tekst z teoretycznego punktu widzenia jest w zasadzie streszczeniem wcześniejszych publikacji, w którym przesunięto akcent interpretacyjny na moralno-obyczajową kwestię zasadności manifestowania swobody seksualnej w przekazie artystycznym⁵¹. Punktem wyjścia tych rozważań jest totalna krytyka zarówno współczesnej sztuki elitarnej, jak i popularnej sformułowana przez Rogera Scrutona. Jego argumenty zbijane są następnie przez Dziemidoka za pomocą koncepcji Richarda Shustermana i Herberta Gansa. Wynika z nich, że na ogół krytyka kultury popularnej formułowana jest nie z perspektywy artystyczno-estetycznej, a społeczno-politycznej. Głównym zarzutem zaś jej stawianym jest pornografizacja kultury. Z tak rekonstruowanym zjawiskiem autor nie polemizuje, traktuje je jako zinternalizowaną diagnozę współczesności za słynną książką amerykańskiego socjologa Briana McNaira⁵². Natomiast powołując się przede wszystkim na teksty Stefana Morawskiego, a także i jego zmianę poglądów dotyczących obecności pornografii w sztuce, rozważa różnice (zasadniczo funkcjonalne) między

kłopoty z tożsamością narodową, „Sprawy Narodowościowe” 2012, nr 211, s. 23–25; w: idem, *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem...*, s. 93–152.

⁴⁹ Por. Ija Lazari-Pawłowska, *Idea tolerancji w pracy nauczyciela*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Pedagogica et Psychologia” 1991, nr 27, s. 10–11. *Nota bene* z tym tekstem ciekawie koresponduje opublikowany dwukrotnie esej Dziemidoka *Etyka zawodowa nauczyciela akademickiego*: „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2007, t. 4, s. 194–203; idem, *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem...*, s. 193–200.

⁵⁰ Bohdan Dziemidok, *O potrzebie tożsamości narodowej...*, s. 39.

⁵¹ Por. Bohdan Dziemidok, *Wartości i wartościowanie sztuki popularnej. Czy sens i znaczenie sztuki popularnej sprowadza się do jej wartości rozrywkowych?*, „Estetyka i Krytyka” 2011, nr 21, s. 47–63; idem, *Sztuka popularna w kontekście współczesnej moralności i obyczajowości*, w: *Konteksty sztuki, konteksty estetyki*, T. 2, *Przestrzenie późnej nowoczesności*, red. Iwona Lorenc, Mateusz Salwa, wyd. Oficyna, Łódź 2011, s. 70–82; idem, *Wartości i wartościowanie sztuki popularnej*, w: idem, *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem...*, s. 203–248.

⁵² Brian McNair, *Seks, demokratyzacja pożądania i media, czyli kultura obnażania*, tłum. Ewa Klekot, MUZA SA., Warszawa 2004.

pornografią a sztuką erotyczną oraz artystyczne sposoby neutralizowania treści pornograficznych⁵³. Następnie, przypominając wybiórczo argumenty krytyki feministycznej, badania socjologów i prawników konkluduje, że nie warto wyolbrzymiać negatywnej roli pornografii⁵⁴. Tutaj z kolei książka Anthony'ego Giddensa *Przemiany intymności...*⁵⁵ wydaje się jego głównym przewodnikiem.

Moim zdaniem Dziemidok nie odpowiada w swoim tekście na postawione przez siebie w tytule tego rozdziału pytanie. Być może zostało ono niezbyt fortunnie sformułowane. Rzecz w tym, czy w świetle przemian, które Giddens i McNair zgodnie określili mianem **demokratyzacji** życia osobistego i **demokratyzacji** pożądania, można stawiać kogoś lub czyjeś wytwory w stan oskarżenia za „nadmierną swobodę seksualną” i czy epatowanie seksualnością można zasadnie nazywać jej „gloryfikacją”. Wszak w książkach, które Dziemidok uwzględnia jako źródła kluczowych diagnoz współczesności, nasze czasy określono jako kulturę emancypacji seksualnej⁵⁶ i kulturę obnażania⁵⁷. Sądzę też, że istotny dylemat moralny nie dotyczy umiejętności wyważenia odpowiedniej (stosownej) skali pornografizacji kultury (co w tytule sformulowano jako pytanie o „gloryfikowanie **nadmiernej** [podkr. – W.K.-J.] swobody seksualnej”). Ta intuicja – że trzeba uzasadnić (czy wyważyć) stopień pornograficzności w dziele sztuki – zbieżna jest z referowanymi w tekście wczesnymi poglądami Morawskiego, który godził się na obecność pornografii w sztuce, o ile zostanie ona odpowiednio zneutralizowana przez walory artystyczno-estetyczne: wątki narracyjne (np. miłość), potencjał reinterpretacyjny (ufilozoficznienie treści), szeroki i legitymizujący zarazem kontekst historyczno-obyczajowy lub symboliczno-religijny, estetyzację seksualności⁵⁸. W konsekwencji Dziemidok podkreśla szereg zalet poznawczo-społeczno-obyczajowych związanych z powszechnym uwzględnianiem wątków czy obrazów dotyczących ludzkiej seksualności⁵⁹. Odchodzi przy tym od postulowanej na początku artykułu próby zdefiniowania pornografii i pisze łącznie (czy też wymiennie) o pornografii i erotyzmie, zakładając – jak się wydaje – że ta pierwsza jest „odpowiednio” użyta. W gruncie rzeczy, o ile uznamy wartość danego przekazu artystycznego, jego pornograficzność pozostaje bez znaczenia. Przestaje być problemem moralnym, gdyż na skutek różnych zabiegów „zasługuje na miano sztuki”. Ten sposób myślenia – jak zauważyła Susan Sontag – w istocie

⁵³ Bohdan Dziemidok, *Filozofia i sztuka życia...*, s. 145–146.

⁵⁴ Ibidem, s. 148–152.

⁵⁵ Anthony Giddens, *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, tłum. Agata Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.

⁵⁶ Ibidem, s. 212–239.

⁵⁷ Brian McNair, *Seks, demokratyzacja pożądania...*, s. 179–218.

⁵⁸ Bohdan Dziemidok, *Filozofia i sztuka życia...*, s. 146. Por. Stefan Morawski, *Sztuka i pornografia*, „Studia Socjologiczne” 1965, nr 4 (19), s. 197–233.

⁵⁹ Bohdan Dziemidok, *Filozofia i sztuka życia...*, s. 149–152.

unieważnia pornografię i także unika jej jako przedmiotu odpowiedzialności. Dlatego proponuje ona scharakteryzować „wyobraźnię pornograficzną” i rozpoznać, w jaki sposób rezonuje ona w dziele sztuki oraz czym różni się od pornografii określonej jako obszar badawczy historii społecznej i psychiatrii⁶⁰. O tym, że nie można skutecznie neutralizować pornografii przekonuje także Judith Butler. Zasadniczy problem tkwi bowiem, według tej autorki, w opresyjności dyskursu pornograficznego. Stwarza on takie okoliczności, że jeśli próbujemy opisać zjawisko pornograficzne, stajemy się jego współuczestnikami, relacjonując je lub komentując – uprawiamy pornografię. W przypadku pornografii nie można być **tylko** opisującym lub obserwatorem. Jak podkreśla Butler, pornografia, jeśli sami nie chcemy jej uprawiać, odbiera nam władzę mówienia⁶¹.

Natomiast co się tyczy sztuki, to refleksja Dziemidoka jak najbardziej mnie przekonuje. To w sztuce najprędzej, najwyraźniej i bez cenzury dostrzeżemy zmiany, jakie zachodzą w obyczajowości seksualnej. Nie warto nad tym boleć. Co zmiany te mówią o nas jako społeczeństwie i jak mają się do naszej indywidualnej wrażliwości – to inna sprawa... Rozdział ten przypomniał mi znaną analizę ikonologiczną obrazu Rembrandta *Danae*⁶² dokonaną przez Erwina Panofsky’ego. W prawym górnym rogu płótna widnieje zagadkowa postać spętanego Erosa. Panofsky odkrywa, jak na przestrzeni dziejów wdzięczny motyw miłości odwzajemnionej obrazowany za pomocą grupy ikonograficznej Anterosa i towarzyszącego mu Erosa przekształcił się w walkę pomiędzy nimi oboma, później symbolizującą m. in. antagonizm i nienawistną wrogość między miłością boską i ziemską albo Satyra chłostanego przez Amora⁶³. Tymczasem antyczne współzawodnictwo w miłości znaczyło tyle, że i kochający, i kochany jest pod opieką bogów, obydwaj więc rywalizują w tym, kto kocha bardziej, a nie jak silnymi są dla siebie wrogami. Jak widać, zarzuty uproszczenia, wulgaryzacji, seksualizacji idącej w parze z estetyzacją można formułować wobec każdej epoki. Na pytanie, czy współczesna sztuka/kultura popularna w jakiś sposób nadużywa pornografii, można bez większego ryzyka odpowiedzieć: tak, ale nie bardziej niż dawna.

Tytuł książki prowokuje pytanie, czy wyłania się z niej jakiś model filozoficznej refleksji, czy jej autora charakteryzuje jakiś szczególny sposób ujmowania „sztuki życia”. Forma i cele tego zbioru wykładów, jak zaznaczyłam na wstępie, są ściśle podporządkowane pragmatyce tekstu popularyzatorskiego,

⁶⁰ Susan Sontag, *Wyobraźnia pornograficzna*, w tejże, *Style radykalnej woli*, tłum. Dariusz Żukowski, Wydawnictwo Karakter, Kraków 2018, s. 47, 61–62.

⁶¹ Judith Butler, *Walczące słowa. Mowa nienawiści i polityka performatywu*, tłum. Adam Ostolski, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2010, s. 98–100.

⁶² Rembrandt, *Danae*, 1636, 185 × 203 cm, olej na płótnie, Muzeum Ermitaż w Sankt Petersburgu.

⁶³ Erwin Panofsky, *Spętany Eros*, w: idem, *Studia z historii sztuki*, tłum. Paulina Ratkowska i inni PIW, Warszawa 1971, s. 306–323.

wygląsanego na żywo (choć tu, rzecz jasna, zdyscyplinowanego akademicką edycją tekstu) i nastawionego na zbudowanie relacji ze słuchaczem. Książka obfituje w autoironiczne dygresje, bezpośrednie zwroty do czytelnika, wyraźnie zarysowane stanowiska i deklaratorywnie formułowane porady. Jest skierowana do odbiorcy młodego i otwiera na problematykę życia, nie propaguje własnej filozofii, a tę, z której można by po prostu skorzystać.

Sądzę też, że w uchwyceniu metarefleksyjnej nuty w rozważaniach profesora Dziemidoka pomocna może być jego kongresowa polemika z Richardem Shustermanem i Wolfgangiem Welschem⁶⁴. Są w niej wątki, które porusza on także w swej ostatniej książce⁶⁵. Ale ważniejsze w próbie bardziej ogólnego spojrzenia na tych autorów są łączące ich zainteresowania, zarazem czyniące z nich jednych z bardziej inspirujących współcześnie autorów: świat życia codziennego oraz czujące i przeżywające ciało. Nie pielęgnują oni przy tym podziałów na dyscypliny wiedzy i nie hierarchizują typów dyskursu. Estetycy, którzy znaleźli sposób na pisanie o całym życiu...

BIBLIOGRAFIA

- Adorno Theodor W., *Dialektyka negatywna*, tłum. Krystyna Krzemiń, współpr. Sław Krzemiń-Ojak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1986.
- Butler Judith, *Walczące słowa. Mowa nienawiści i polityka performatywu*, tłum. Adam Ostolski, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2010.
- Chłopicki Władysław, *Bohdan Dziemidok: The Comical: A Philosophical Analysis* [recenzja], „Humor. International Journal of Humor Research” 1994, t. 7, nr 4, s. 429–434.
- Dauksza Agnieszka, *Weź to na poważnie (O komizmie. Od Arystotelesa do dzisiaj)*, 8.09.2011, *E-splot* [portal kulturalny], <http://e-splot.pl/index.php?pid=articles&id=1508>
- Dziemidok Bohdan, *Aksjologiczne aspekty starości. Czy starość może być piękna, dobra, mądra i szczęśliwa? Przedłużający się koniec, czyli o rzeczywistych i pozornych urokach starości*, „Punkt po Punkcie” 2006, nr 7, s. 289–294.
- , *Aksjologiczne aspekty starości. Czy starość może być piękna, mądra, dobra i szczęśliwa?*, w: Bohdan Dziemidok, *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem. Szkice z aksjologii stosowanej*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2013, s. 145–183; przedruki w: „Sofia” 2014, t. XIV, s. 143–163; *Starość darem, zadaniem i wyzwaniem*, red. Adam A. Zych, Stowarzyszenie Przyjaciół Domu Pomocy Społecznej „Pod Dębem” w Dąbrowie Górniczej, Sosnowiec–Dąbrowa Górnicza 2014, s. 253–281.
- , *Etyka zawodowa nauczyciela akademickiego*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2007, t. 4, s. 194–203; przedruk w: Bohdan Dziemidok, *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem. Szkice z aksjologii stosowanej*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2013, s. 193–202.

⁶⁴ I Kongres Estetyki w Polsce, Kraków, Uniwersytet Jagielloński, 24–29.09.2006, zob. Bohdan Dziemidok, *Główne tendencje...*, s. 23–43.

⁶⁵ Są nimi: kultura popularna, kultura narodowa, szczęśliwe życie. Zob. Bohdan Dziemidok, *Główne tendencje estetyki współczesnej...*, s. 23–43.

- , *Główne kontrowersje estetyki współczesnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- , *Główne tendencje estetyki współczesnej w pracach Richarda Shustermana i Wolfganga Welscha*, w: *Wizje i re-wizje. Wielka księga estetyki w Polsce*, red. Krystyna Wilkoszewska, Wyd. Universitas, Kraków 2007, s. 23–43.
- , *O komizmie*, Książka i Wiedza, Warszawa 1967.
- , *O komizmie. Od Arystotelesa do dzisiaj*, opr. antologii Monika Bokiniec, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2011.
- , *O potrzebie odróżniania artystycznego i estetycznego wartościowania sztuki*, w: *Primum philosophari. Księga pamiątkowa Stefanowi Morawskiemu ofiarowana*, red. Jolanta Brach-Czaina, Oficyna Naukowa, Warszawa 1993, s. 53–75.
- , *O potrzebie tożsamości narodowej, nacjonalizmie oraz integracyjnej i dezintegracyjnej roli artystycznych środków przekazu w jednoczeniu Europy*, w: *Integracyjna i dezintegracyjna rola artystycznych środków przekazu w kształtowaniu tożsamości narodowej i jednoczeniu Europy*, red. Bohdan Dziemidok, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2001, s. 21–44.
- , *Pluralizm estetyczny*, „Studia Estetyczne” 1975, t. XII, Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 262.
- , *Posłowie w: Tomáš Kulka, Sztuka a kicz*, tłum. Katarzyna Dudzic i Anna Wanik, Galeria Miejska, Wrocław 2013, s. 182–185.
- , *Sztuka popularna w kontekście współczesnej moralności i obyczajowości*, w: *Konteksty sztuki, konteksty estetyki*, T.2, *Przestrzenie późnej nowoczesności*, red. Iwona Lorenc, Mateusz Salwa, Wyd. Oficyna, Łódź 2011, s. 70–82.
- , *Sztuka, wartości, emocje*, Wydawnictwo Fundacji dla Instytutu Kultury, Warszawa 1992.
- , *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z tożsamością narodową*, „Sprawy Narodowościowe” 2012, nr 211, s. 23–25; przedruk w: Bohdan Dziemidok, *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem. Szkice z aksjologii stosowanej*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2013, s. 93–152.
- , *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem: szkice z aksjologii stosowanej*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2013.
- , *Teoretyczne i praktyczne kłopoty ze szczęściem*, „Akcent” 2009, nr 3 (117), s. 55–74; przedruk w: Bohdan Dziemidok, *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem. Szkice z aksjologii stosowanej*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2013 (rozdział III).
- , *Teoria przeżyć i wartości estetycznych w polskiej estetyce dwudziestolecia międzywojennego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1980.
- , *Wartości i wartościowanie sztuki popularnej. Czy sens i znaczenie sztuki popularnej sprowadza się do jej wartości rozrywkowych?*, „Estetyka i Krytyka” 2011, nr 21, s. 47–63.
- , *Wartości i wartościowanie sztuki popularnej*, w: Bohdan Dziemidok, *Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem. Szkice z aksjologii stosowanej*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2013, s. 203–248.
- Estetyka i filozofia sztuki. Tradycje, przecięcia, perspektywy*, red. Monika Bokiniec, Piotr J. Przybysz, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2009.
- Giddens Anthony, *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, tłum. Alina Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Integracyjna i dezintegracyjna rola artystycznych środków przekazu w kształtowaniu tożsamości narodowej i jednoczeniu Europy*, red. Bohdan Dziemidok, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2001.

- Iwańska Alicja, *Sztuka. Emocje. Wartości (Art, Emotions, Values) by Bohdan Dziemidok, University of Gdańsk 1992*, "The British Journal of Aesthetics" 1994, t. 34, nr 1, s. 103–104.
- Kazimińska-Jerzyk Wioletta, *Bohdan Dziemidok, Teoretyczne i praktyczne kłopoty z wartościami i wartościowaniem. Szkice z aksjologii stosowanej, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2013* [recenzja książki], „Estetyka. Biuletyn” 2015, nr 2 (1), wyd. UJ/PTE, s. 54–57.
- Lazari-Pawłowska Ija, *Idea tolerancji w pracy nauczyciela*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Pedagogica et Psychologica” 1991, nr 27, s. 7–20.
- McNair Brian, *Seks, demokratyzacja pożądania i media, czyli kultura obnażania*, tłum. Ewa Klekot, MUZA SA., Warszawa 2004.
- Morawski Stefan *Posłowie*, w: Henri Bergson, *Śmiech. Esej o komizmie*, tłum. Stanisław Cichowicz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1977, s. 7–39.
- Morawski Stefan, *Sztuka i pornografia*, „Studia Socjologiczne” 1965, nr 4 (19), s. 197–233.
- Noddings Nel, *Caring. A Feminine Approach To Ethics and Moral Education*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles, California 1984.
- Panofsky Ervin, *Spętany Eros*, w: Ervin Panofsky, *Studia z historii sztuki*, tłum. Paulina Ratkowska i inni PIW, Warszawa 1971, s. 306–323.
- Prof. dr hab. Bohdan Dziemidok mówi o swoim filozofowaniu* [wywiad przeprowadza Katarzyna M. Cwynar], „ΣΟΦΙΑ” 2014, t. 14, s. 322–331.
- Pytlak Andrzej, *O komizmie – próba przewycięzania mitu*, „Studia Estetyczne” 1969, t. VI, s. 333–336.
- Rakowski-Kłós Igor, *O komizmie. Bohdan Dziemidok. Słowo/obraz terytoria*, „Gazeta Wyborcza” 4.11.2011, nr 257, dodatek „Co jest grane”.
- Sepczyńska Dorota, *Etyka troski jako filozofia polityki*, „Etyka” 2012, nr 45, s. 37–61.
- Singer Peter, *Twenty Questions*, „Journal of Practical Ethics” 2016, t. IV, nr 2, s. 67–78.
- Sontag Susan, *Wyobrażenia pornograficzna*, w: Susan Sontag, *Style radykalnej woli*, tłum. Dariusz Żukowski, Wydawnictwo Karakter, Kraków 2018, s. 47–90.
- Tatarkiewicz Władysław, *O szczęściu*, wydanie VIII, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1962.
- Tronowicz Henryk, *Raport o śmieszności. Komiczne poczucie humoru*, „Dziennik Bałtycki”, 30.09.2011, online: <https://dziennikbaltycki.pl/raport-o-smieszności-komiczne-poczucie-humoru/ar/456707>.
- Wallis Mieczysław, *Przeżycie i wartość. Pisma z estetyki i nauki o sztuce*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1968.
- Wojtyśzko Maciej, *Komizm, czyli czy może być jeszcze śmieszniej*, „Nowe Książki” 2012, nr 1.
- Żakowski Jacek, *Czy wolność staje się dla nas ciężarem?*, „Polityka”, 12 grudnia 2006, online: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/200964,1,czy-wolnosc-staje-sie-dla-nas-ciezarem.read>.

**THE BITTER-SWEET-SOUR TASTE. THE PLACE OF PHILOSOPHY
IN THE ART OF LIFE ACCORDING TO BOHDAN DZIEMIDOK**

The article discusses the latest book by Bohdan Dziemidok titled *Philosophy and the art of life*. Bohdan Dziemidok is a leading representative of Polish aesthetics, author of ten books, over one hundred and sixty articles, and the editor of six monographs in the field of aesthetics and theory of values. His last work, examined in the article, comprises themes, which are the subject of Dziemidok's research after the year 2000. Issues of aesthetic theory are concerned here only peripherally, while the personal tone of reflection provides a closer contact with the author than it is usually possible. In the case of this book, one can talk about practicing philosophy as a kind of intentional self-therapy. The questions raised in the book stem from author's personal, existential dilemmas and his style of writing is full of empathy towards the reader at the same time. As a result, *Philosophy and the art of life* gives us not only knowledge, but also provides a meeting with an open, kind man.

Keywords:

aesthetics, ethics, axiology, happiness, Bohdan Dziemidok



Call for Papers

The 4th International Conference Aesthetic Energy of the City – URBAN IMAGES

- Organizers: The University of Lodz [Department of Ethics]/ The University of Barcelona [Polis Research Centre]/ The Urban Forms Foundation
- Time: 15th–17th October 2020
- Place: the Institute of Philosophy/ University of Lodz, 3/5 Lindleya Street, Łódź, Poland
- Deadline for submitting abstracts: 31st May 2020
- Website: <http://aecity.uni.lodz.pl/>
- Contact: wioletta.kazimierska@uni.lodz.pl

AIMS

Time has come to systematize knowledge about the role of images in the city.

We believe that thinking about the city in the category of images – both ‘natural’ landscapes and visual screens – is highly desirable. Cities have always been filled with smaller or bigger forms of fundamentally traditional art (posters, wall decorations), as well as street art (more or less radical interventions). Some viewpoints, from which one can admire the city panorama, are top tourist attractions (instead of the most interesting places). Unfortunately, cities are often presented through a reduced number of images that are not very fortunate for them... We want to examine the mutual relations between the city and its images: those created for the city and those consolidating the city identity.

TOPICS

- types of urban images: artefacts, landscapes, maps, aerial photos, random photos, screens, advertising, set design for events etc.
- art genres in the city: poster, street art, mural, fresco, sgraffito etc.
- shapes of cities and their visual dominants: vertical (the biggest..., the highest...), horizontal (e.g. panoramic views), symbolic (e.g. architectural, sculptural dominants)
- lost symbols of cities (people, historical monuments, greenery, rivers etc.)
- intentional and unintentional city landscapes
- nature as an urban image
- city as advertising: places created especially for spreadable images
- changes that have been made in our cities thanks to images recorded on paintings
- art that is able to change the image of a city
- conservation problems of urban images
- city images by urban explorers